

Година XI, Брой 2/2015 г.

ИКОНОМИКА И УПРАВЛЕНИЕ

*Economics and
Management*

Югозападен университет "Неофит Рилски"
Стопански факултет
Благоевград

“ИКОНОМИКА И УПРАВЛЕНИЕ” е научно списание на Стопанския факултет при ЮЗУ “Неофит Рилски”. В него се публикуват статии по актуални проблеми на икономиката и управлението на глобално, регионално и местно равнище.

Главен редактор

проф. д-р Рая Мадгерова

Зам. гл. редактор

доц. д-р Преслав Димитров

Редакционна колегия

проф. д-р Мария Кичева
проф. д-р Георги Л. Георгиев
доц. д-р Георги П. Георгиев
проф. д-р Димитър Димитров
проф. д-р Зоран Иванович
(Университет в Риека, Р. Хърватска)
доц. д-р Людмила Новачка
(Икономически университет –
Братислава, Словакия)
проф. д-р Манол Рибов
проф. д-р Надежда Николова
проф. д-р Бьорн Паапе
(РВТУ-Аахен-Германия)
проф. д-р Пол Леонард Галина
(Бизнес факултет „Улиямс“ на Университет
Бишълп Шербруук, Квебек, Канада)
проф. Пауло Агуаш
(Факултет по Мениджмънт, гостоприемство
и туризъм на Университета на Алгарв, Португалия)
проф. Хосе Антонио Консейшо Сантош
(Факултет по Мениджмънт, гостоприемство
и туризъм на Университета на Алгарв, Португалия)
доц. д-р Стефан Бойнец
(Университет в Приморска
Факултет по мениджмънт – Копер, Словения)
Академик Татяна Константинова
(Директор на Института по екология и
география на Академия на науките, Молдова)
доц. д-р Ченгиз Демир
(Факултет по икономика и административни
науки, Университет ЕГЕ, Измир, Турция)

Отговорен редактор

доц. д-р Десислава Стоилова

Коректор:

Любов Иванова
Радка Андасарова

Технически редактор и дизайн

Лъчезар Гогов

Chief Editor

Prof. Dr. Raya Madgerova

Deputy Chief Editor

Associate Prof. Dr. Preslav Dimitrov

Editorial Board

Prof. Dr. Maria Kicheva
Prof. Dr. Georgy L. Georgiev
Assoc. Prof. Dr. Georgy P. Georgiev
Prof. Dr. Dimitar Dimitrov
Prof. Dr. Zoran Ivanovic
(University of Rieka, Croatia)
Assoc. Prof. Dr. Ludmila Novacka
(University of Economics -
Bratislava, Slovakia)
Prof. Dr. Manol Ribov
Prof. Dr. Nadejda Nikolova
Prof. Dr. Bjorn Paape
(RWTH Aachen, Germany)
Prof. Dr. Paul Leonard Gallina
(Williams School of Business, Bishop's
University Sherbrooke, Québec, Canada)
Prof. Paulo Águas
(The School of Management, Hospitality
and Tourism of The University of Algarve, Portugal)
Prof. José António Conceição Santos
(The School of Management, Hospitality and
Tourism of The University of Algarve, Portugal)
Assoc. Prof. Dr. Stefan Bojneck
(University of Primorska
Faculty of Management Koper – Slovenia)
Acad. Tatiana Constantinova
(Dir. of the Inst. of Ecology and Geography
of Academy of Sciences of Moldova)
Associate Prof. Dr. Cengiz Demir
(Faculty of Economics and Administrative
Sciences EGE University, Izmir, Turkey)

Production Editor

Associate Prof. Dr. Desislava Stoilova

Spelling Corrector

Lyubov Ivanova
Radka Andasarova

Technical Editor & Design

Lachezar Gogov

Основатели:

проф. д-р Рая Мадгерова, проф. д-р Надежда Николова и проф. д-р Чавдар Николов

◆◆◆ 2005 г. ◆◆◆

Списание се разпространява чрез международния книгообмен на Народна библиотека “Св. св. Кирил и Методий” в следните библиотеки и институции: Slavonic and East European Section – Oxford, England; Library of Congress – Washington, USA; United Nations – New York, USA; Square de Meeus – Brussels, Belgium; Российская государственная библиотека – Международны книгообмен – Москва, Россия; Институт научной информации по общественным наукам Академии наук РФ – Москва, Россия.

Адрес на редакцията:

Списание “Икономика и управление”
Стопански факултет при ЮЗУ “Н. Рилски”
2700 Благоевград, ул. “Крали Марко” 2
e-mail: economics_management@abv.bg
тел.: 073885952

Editor's office address:

Magazine “Economics & Management”
Faculty of Economics – SWU “Neofit Rilsky”
2 “Kraly Marko” Street, 2700 Blagoevgrad
e-mail: economics_management@abv.bg
Tel: +35973885952

НАУЧНО СПИСАНИЕ НА СТОПАНСКИЯ ФАКУЛТЕТ
ПРИ ЮЗУ "НЕОФИТ РИЛСКИ" – БЛАГОЕВГРАД ГОД. XI, №2, 2015

JOURNAL FOR ECONOMICS AND MANAGEMENT SCIENCE OF
FACULTY OF ECONOMICS–SOUTH-WESTERN UNIVERSITY –
BLAGOEVGRAD VOL. XI, №2, 2015

СЪДЪРЖАНИЕ	CONTENTS
КЪМ ЧИТАТЕЛИТЕ	66 TO OUR READERS
АЛЕКСАНДЪР ТАСЕВ	ALEXANDER TASSEV
ПРОИЗВОДСТВАТА С ВИСОКА, СРЕДНА И НИСКА ДОБАВЕНА СТОЙНОСТ В ЕКСПОРТНАТА СТРУКТУРА НА БЪЛГАРИЯ, 1986 -2013 Г.	PRODUCTIONS WITH HIGH, MEDIUM AND LOW ADDED VALUE IN EXPORTATION STRUCTURE OF BULGARIA, 1986-2013
67	
ПЛАМЕНА ЙОВЧЕВСКА	PLAMENA YOVCHEVSKA
ЗЕМЕПОЛЗВАНЕТО В СИСТЕМАТА НА ПОЗЕМЛЕНИТЕ ОТНОШЕНИЯ	LAND USE IN THE SYSTEM OF THE LAND RELATIONSHIPS
77	
ВЛАДИМИР КАРАДЖОВ	VLADIMIR KARADZHOV
ДОСТЪП ДО ФИНАНСИРАНЕ ЗА ДРЕБНИТЕ СЕЛСКОСТОПАНСКИ ПРОИЗВОДИТЕЛИ В ЮГОЗАПАДНА БЪЛГАРИЯ И КАЧЕСТВО НА АДМИНИСТРАТИВНОТО ОБСЛУЖВАНЕ	ACCESS TO FINANCE FOR SMALLHOLDER FARMERS IN SOUTH-WESTERN BULGARIA AND QUALITY OF ADMINISTRATIVE SERVICES
87	
ДЕСИСЛАВА КАЛЧЕВА	DESLAVA KALCHEVA
ОЦЕНКА НА ИНВЕСТИЦИОННИТЕ ВЪЗМОЖНОСТИ НА ОБЩИНИТЕ В БЪЛГАРИЯ	ASSESSMENT OF THE INVESTMEN CAPACITY OF MUNICIPALITIES IN BULGARIA
97	
ЯНИЦА ПЕТКОВА ДИМИТРОВА	YANICA PETKOVA DIMITROVA
СЪВРЕМЕННИ КОНЦЕПЦИИ ЗА ЛИДЕРСТВОТО	MODERN CONCEPTS OF LEADERSHIP
105	

ИГОРЬ А. ГАЛИЦА		IHOR A. HALYTSIA
КРЕАТИВНО-ИННОВАЦИОННЫЙ ПОТЕНЦИАЛ СОТРУДНИКА И ВНУТРИХОЗЯЙСТВЕННАЯ ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНО-ИННОВАЦИОННАЯ ЭЛИТА	113	EMPLOYEE'S CREATIVE-INNOVATIVE POTENTIAL AND INTRAECONOMIC INNOVATIVE BRAINPOWER
ДЕНИЦА СТЕФАНОВА-БОГДАНСКА		DENITZA STEFANOVA-BOGDANSKA
ХОРАТА В ТРУДОВИЯ ПРОЦЕС И ТЯХНОТО УПРАВЛЕНИЕ	118	PEOPLE IN THE LABOUR PROCESS AND THEIR MANAGEMENT
ЛАЛКА БОРИСОВА		LALKA BORISOVA
АКАДЕМИЧНО ПИСАНЕ – ПРИНЦИПИ ПРИ ОФОРМЯНЕ НА ПИСМЕНИ МАТЕРИАЛИ	122	ACADEMIC WRITING - PRINCIPLES OF PREPARATION OF WRITTEN MATERIALS
АКУЛИНА СТЕФАНОВА		AKULINA STEFANOVA
ОБУЧЕНИЕТО И ОЦЕНЯВАНЕТО В ОБРАЗОВАТЕЛНИЯ ПРОЦЕС	130	TRAINING AND ASSESSMENT IN EDUCATIONAL PROCESS
СТОЙЧО СТЕФАНОВ		STOYCHO STEFANOV
ГРАФИЧНАТА ИНФОРМАЦИЯ В ТЕХНОЛОГИЧНОТО ОБУЧЕНИЕ	134	GRAPHIC INFORMATION IN TECHNOLOGY TRAINING
ЕМИЛ ФРЕНСКИ		EMIL FRENSKI
СИМУЛИРАНЕ НА ЦИФРОВИ ФИЛТРИ С Qucs/QucsStudio	137	SIMULATING DIGITAL FILTERS WITH Qucs/QucsStudio
НОВИ КНИГИ	143	NEW BOOKS
ГОДИШНО СЪДЪРЖАНИЕ НА СП. „ИКОНОМИКА И УПРАВЛЕНИЕ“ – 2015 г. (ВЕРСИЯ НА БЪЛГАРСКИ ЕЗИК)	146	ANNUAL CONTENTS OF THE “ECONOMICS AND MANAGEMENT” JOURNAL-2015 (BULGARIAN LANGUAGE VERSION)
ГОДИШНО СЪДЪРЖАНИЕ НА СП. „ИКОНОМИКА И УПРАВЛЕНИЕ“ – 2015 г. (ВЕРСИЯ НА АНГЛИЙСКИ ЕЗИК)	147	ANNUAL CONTENTS OF THE “ECONOMICS AND MANAGEMENT” JOURNAL-2015 (ENGLISH LANGUAGE VERSION)

Всяка една от статиите, публикувани в списание „Икономика и управление“, издание на Стопанския факултет на ЮЗУ „Неофит Рилски“, след предварителна селекция от редакционната колегия, се рецензира от двама хабилитирани рецензенти, специалисти в съответното научно направление.

Each of the articles published in the “Economics & Management” Magazine, edition of the Faculty of Economics at the SWU “Neofit Rilski”, after preliminary selection by the Editorial board, is a subject of preliminary review by two tenured reviewers, specialists in the respective scientific domain.

Всички права върху публикуваните материали са запазени.

Възгледите на авторите изразяват личното им мнение и не ангажират редакцията на списанието.

Уважаеми читатели,

На Вашето внимание е списание „Икономика и управление“. Списанието е печатен орган на Стопанския факултет при Югозападния университет „Неофит Рилски“ – Благоевград и издаването му е свързано с по-нататъшното развитие и обновяване на научните изследвания и учебния процес във Факултета в контекста на членството на България към Европейския съюз. Стопанският факултет вече второ десетилетие се изиявява като център за образователна, научна и научно-приложна дейност в Югозападна България.

Тази многостранна дейност на Стопанския факултет определя и целта на настоящото списание „Икономика и управление“ – да популяризира научните новости и да удовлетворява потребностите на практиката. Редакционната колегия счита, че в списанието определено място трябва да намерят актуалните проблеми на:

- националната и регионалната икономика;
- управленските подходи и механизми;
- европейската интеграция и глобализацията;
- качеството и конкурентоспособността;
- икономиката на знанието;
- икономическият растеж и устойчивото развитие.

Публикациите в списанието обхващат научни сфери, съответстващи на научната и образователната проблематика и профилирането на специалности в Стопанския факултет – мениджмънт, маркетинг, финанси, счетоводство и контрол, социално-културни дейности, туризъм, социална политика, инфраструктура и други.

Списание „Икономика и управление“ се явява среда за среща на мненията и оценките на учени, изследователи и специалисти от сферата на науката и на стопанския живот.

Редакционната колегия се стреми да поддържа високо равнище на научните и научно-приложните разработки и същевременно да предоставя възможност не само на утвърдени и авторитетни български и чуждестранни учени, но и на начинаещи преподаватели и докторанти да публикуват своите идеи. На страниците на списанието могат да споделят свои виждания и специалисти от стопанската практика.

Вярваме, че отговорното отношение на авторите ще съдейства списанието да отговаря на съвременните критерии и изисквания. Списание „Икономика и управление“ ще разчита на мненията и препоръките на читателите.

От редакционната колегия

АЛЕКСАНДЪР ТАСЕВ

ИНСТИТУТ ЗА ИКОНОМИЧЕСКИ ИЗСЛЕДВАНИЯ НА БАН, ГР. СОФИЯ

**ПРОИЗВОДСТВАТА С ВИСОКА, СРЕДНА И НИСКА ДОБАВЕНА СТОЙНОСТ В
ЕКСПОРТНАТА СТРУКТУРА НА БЪЛГАРИЯ, 1986 -2013 Г.**

**PRODUCTIONS WITH HIGH, MEDIUM AND LOW ADDED VALUE IN EXPORTATION
STRUCTURE OF BULGARIA, 1986-2013**

ALEXANDER TASSEV

*ECONOMIC RESEARCH INSTITUTE AT BULGARIAN ACADEMY OF SCIENCES,
SOFIA*

Abstract: The article gives the results from realized assessment of relative shares of productions having high, medium and low added value in the exportation structure of Bulgaria for the period 1986 – 2013. On the basis of made assessments have been shown the industrial development of the economy and its innovativeness, during the indicated period.

Key words: exportation and importation structure, high added value, high-technology (high-tech) productions, industrialization, innovativeness.

Относителните дялове на високотехнологичните и с висока добавена стойност производства са индикатори за нивото на индустриализация и на иновативност на съответната икономика [2, 3]. В експортните структури на развитите индустриални страни, дялът на стоките на тези производства е водещ или поне значим. Този дял е доказано свързан със създаване и усвояване на нови знания. Относителният дял на високотехнологични стоки в износа на най-развитите страни в ЕС, Япония и САЩ е между 20 и 30 % [1]. Българската икономика има исторически дадености от преди 1989 г., за интензивно развитие на база внедряване на производства с висока добавена стойност, в т.ч. със значителен дял на високотехнологични производства. Този процес е започнал от 1965 г., но забавя своето развитие през 80-те години на миналия век. След „Промяната“ от 1989 г., негативните тенденции относно съществуването и развитието на тези производства, рязко се задълбочават и след закъснелата със седем години приватизационната вълна (1997-1999 г.), се запазват изключително малко от тях.

Целта на статията е, чрез оценяване дяловете на добавената стойност на производства в експортната структура на България да се покаже индустриалното развитие на икономиката и нейната иновативност през периода 1986 - 2013 г.

Импортната структура също може да бъде допълнителен показател за индустриалното развитие на икономиката и нейната иновативност, тъй като чрез нея се вижда доколко съответната икономика е зависима от внос на високотехнологични потребителски стоки и високотехнологични инвестиционни стоки.

Поставената цел в настоящата статията се постига на база анализ на стоките структури на износа и вноса на България през периода 1986-2013 г.

За анализа се ползва създадената от автора на статията информационна база от съпоставими статистически времеви редове на ниво отрасловата структура

по Класификатора на отраслите на народното стопанство от 1986 г. (КОНС-86) за периода 1986 – 2013 г. Това е единствената еднозначна по стоково съдържание статистическа връзка между двата периода на отчетност преди и след 1992 г. В нея, индексите на физическите обеми на външнотърговския стокообмен до 1991 г., са дадени по съпоставими цени, а след тази година са коригирани със средногодишната инфлация и девалвацията на долара спрямо еврото. Направена е оценка в щатски долари на стокообмена за периода 1986 -1991г.. Допълнително в базата данни са включени водещите промишлени и селскостопански групи от стоки на четвърто ниво на Хармонизираната система (ХС) – международна система за описание и кодиране на стоките, заложена в митническата тарифа на ЕС и България [4] и [6].

През периода 1986 – 1990 г., в експортната структура на България имат силно присъствие производства с висока добавена стойност, в т.ч. значителен дял на високотехнологични. За върховата в експортно отношение 1988 г., отрасълът машиностроителна, металообработваща и електрическа и електронна промишленост (ММЕЕП), който формира относителен дял 60.9 %, съдържа в себе си преобладаващо производства с висока добавена стойност, в т.ч. и съществен дял на високотехнологични. Заедно със следващите го: хранително-вкусова промишленост – 12.7 %, в т.ч. тютюнева промишленост – 6.2 % и химическа и каучукова промишленост – 10 %, в т.ч. фармацевтична и козметична промишленост – 5 %, формират 83.6 % от целия износ, табл. (7) публ. в [6]. Производствата на фармацевтичната, козметичната и цигарената промишлености са с висока добавена стойност. Трите водещи в експортно отношение отрасли са осигурявали износ на стоки с висока и средна добавена стойност, с относителен дял близо 79 % от целия износ, в т.ч. високотехнологичен износ над 20% (електроника и фармацевтика). Тук трябва да отбележим, че до 1991 г. българският експорт се реализира предимно на пазарите на страните членки на Съвета за взаимопомощ (СИВ). Независимо от този факт, значителен брой български експортни производства имаха необходимия потенциал и с помощта на чужди инвеститори (които имаха интерес към тях преди и след 1990 г.), можеха да запазят старите пазари и да излязат на нови [5].

След 1990 г. започва бърз процес на изменение на посочените показатели.

С разпадането на СИВ през 1991 г., пада наполовина целия износ, в т.ч. и на машиностроителната, металообработваща и електрическа и електронна промишленост – на 30.5 %, което статистически завишава относителния дял на химическата и каучукова промишленост – 27.9 % и хранително-вкусовата промишленост – 18.4 %, в т.ч. тютюнева промишленост – 12.7 %. Общо трите отрасли формират 76.8 % от износа на България. Относителният дял на стоките с висока и средна добавена стойност, за трите водещи отрасли, вече е около 50 % от целия износ.

В периода 1991 – 1997 г., дори за върховата в експортно отношение 1995 г., тенденцията на намаляване относителния дял на стоките с висока и средна добавена стойност в експортната структура се запазва. На първо място е химическата и каучукова промишленост с относителен дял 26 %, в т.ч. фармацевтична и козметична промишленост – 2.8 % и преобладаващо други производства с ниска добавена стойност. Следват: хранително-вкусовата промишленост с 16.9 %, в т.ч. тютюневата промишленост – 4.6 % и субпродукти и полуфабрикати - 5.5 %, машиностроителната, металообработваща и електрическа

и електронна промишленост с относителен дял 15.4 %. Набира експортен потенциал отрасълът черни метали, който е четвърти с 10.9 %, състоящ се от производства с ниска добавена стойност. Нараства износа на шивашката и кожарската промишленост (облекло и обувки) с отн. дял 6.3 %, чиято продукция е относително с висока добавена стойност. *Водещите три отрасли осигуряват вече 58.3 % от целия износ. Първите шест отрасли осигуряват 75.5 % от целия износ, а стоките с висока и средна добавена стойност са около 35 %.*

След приватизационния процес (1997 – 2000 г.), за 2001 г. се наблюдават следните резултати в отрасловата експортна структура:

Водеща е химическата и каучукова промишленост с относителен дял 22.4 %, в т.ч. фармацевтика – 3.1 % и останалата продукция е предимно с ниска добавена стойност. Следват шивашката и кожарската промишлености с относителен дял 20.0 %, които се характеризират с относително висока добавена стойност, но в българския вариант става въпрос предимно за производство на ишлеме, ниска производителност на труда и ниско платен труд. Трета е машиностроителната, металообработваща и електрическа и електронна промишленост с относителен дял 13.6 %, в т.ч. електрическа и електронна промишленост – 4.5 %. Следващите отрасли, които имат експортна тежест, са както следват: черни метали – 7.4 %, с ниска добавена стойност и замърсяващи околната среда производства; хранително-вкусова промишленост – 7.3 %, в т.ч. тютюнева промишленост – 0.4 % и субпродукти и полуфабрикати - 2.4 %; мед и сплави – 5.9 %, с ниска добавена стойност и замърсяващи околната среда производства. *Водещите три отрасли осигуряват 56 % от целия износ. Общо шестте водещи в експортно отношение отрасли осигуряват 75.3 % от целия износ на България. В следващите години те остават водещи, но с променена тежест. Стоките с висока и средна добавена стойност са около 41 %.*

За 2006 г. експортната отраслова структура има следния вид:

Водещ отрасъл е химическата и каучукова промишленост с относителен дял 22.3 %, в т.ч. фармацевтична – 1.5 %. На второ място вече е машиностроителната, металообработваща и електрическа и електронна промишленост с 16.6 %, в т.ч. електрическата и електронна промишленост – 6 %, с преобладаваща електрическа промишленост. Следват отраслите шивашка промишленост и кожарска промишленост с 13.4 %, мед и сплави с 12.8 %, черни метали със 7.9 % и хранително-вкусова промишленост с 5.5 %, в т.ч. субпродукти и полуфабрикати - 1.9 %; *Водещите три отрасли осигуряват 52.3 % от целия износ, а първите седем отрасли - 78.5 %. Стоките с висока и средна добавена стойност са около 35 %.*

Към 2008 г., водещи отрасли в експорта са: химическа и каучукова промишленост с отн. дял 24.2 %, в т.ч. фармацевтична – 2.2 %; мед, олово и цинк с отн. дял 13 %; машиностроителна и металообработваща промишленост с отн. дял 12.8 %; шивашка и кожарска промишлености с отн. дял 9.1 %; електрическа и електронна промишленост с отн. дял 7.3 %; черна металургия с отн. дял 7.1 %; хранително-вкусова промишленост с отн. дял 7 %, в т.ч. субпродукти и полуфабрикати - 2.0 %; растениевъдство с отн. дял 5.4 %; дървообработваща промишленост (мебели) и друго домашно обзавеждане с отн. дял 3.7 % и стъklarско-фаянсова промишленост с отн. дял 1.8 %. Сумарният дял на отраслите с отн. дял по-голям от 1.5 % осигурява 91.4 % от целия износ. *Стоките с висока и средна добавена стойност са около 40 %.*

Относно периода 2009 – 2013 г., който мина под знака на глобалната криза се знае, че имаме сериозно свиване на потреблението и инвестициите. Няма съществен дял на нови производства, както за износ, така и за вътрешния пазар. Единствената положителна тенденция е възстановяването на обемите на експорта след 2010 г., на база трайно очерталата се експортна структура в периода 2000 – 2008 г.

За 2011 г., водещи отрасли в експорта са: химическа и каучукова промишленост с отн. дял 21.2 %, в т.ч. фармацевтична – 3.1 %; цветни метали с отн. дял 17 %; машиностроителна и металообработваща промишленост с отн. дял 12.2 %; хранително вкусова промишленост с отн. дял 8.2 %, в т.ч. субпродукти и полуфабрикати - 3.5 %; растениевъдство с отн. дял 7.6 %; шивашка и кожарска промишленост с отн. дял 7.5 %; електрическа и електронна промишленост с отн. дял 6.8 %; черна металургия с отн. дял 4.9 %; дървообработваща промишленост (мебели) и друго домашно обзавеждане с отн. дял 3.2 % Сумарният им дял е 88.6 % от целия износ. *Стоките с висока и средна добавена стойност са около 37 %.*

След конюктурния спад на износа през 2012 г., за 2013 г. водещи отрасли в експорта са: химическа и каучукова промишленост с отн. дял 23.9 %; в т.ч. фармацевтична с отн. дял 3.6 %; цветни метали с отн. дял 15.1 %; машиностроителна и металообработваща промишленост с отн. дял 12.2 %; растениевъдство с отн. дял 9.1 %; електрическа и електронна промишленост с отн. дял 8.9 %; хранително вкусова промишленост с отн. дял 8.8 %, в т.ч. субпродукти и полуфабрикати - 2.9 %; шивашка и кожарска промишленост с отн. дял 7.0 %; дървообработваща промишленост (мебели) и друго домашно обзавеждане с отн. дял 3.5 %; черна металургия с отн. дял 3.2 %. Сумарният им дял е 91.7 % от целия износ. *Стоките с висока и средна добавена стойност са около 41 %.*

Статистическите данни показват, че за периода 2000 - 2008 г., относителният дял на стоките с висока и средна добавена стойност варира между 35 и 41 %. Тази тенденция се запазва и през периода 2009 - 2013 г. Очевидно е, че след като няма съществени промени в структурата на експортните производства, няма и съществени изменения в стойността на относителния дял на производствата с висока и средна добавена стойност. Оценката на относителния дял на стоките с висока и средна добавена стойност в експортната структура на България е извършена на база отделяне на производствата със завършен фабричен цикъл от тези, които осигуряват суровини, материали (полуфабрикати) и енергийни ресурси. Получените оценки съответстват на относителните дялове на четирите групи от стоки разпределени "по начин на използването им" и можем да приемем, че са достоверни. Не така стои въпросът с определянето на относителния дял само на стоките с висока добавена стойност. Причината е, че в българските експортни стоки добавената стойност се формира при много ниско платен труд. Независимо от това, дори ако се подходи формално, може да се получи относително точна оценка на добавената стойност, на база групата производства, за които е прието, че формират висока добавена стойност - фармацевтика,

облекло, медицински и оптични уреди, транспортни средства, машини и оборудване, резервни части и оборудване и т.н.¹

Направените изчисления показват, че към 2008 г. относителният дял на стоките с висока добавена стойност в експортната структура на България, е около 18 %, а за 2013 г. е около 20 %. Но, по разбираеми причини, от тези числа трябва да се извадят поне относителните дялове на облеклото на ишлема и на резервните части, които се произвеждат от български предприятия, като подизпълнители на чужди фирми. Новополучените резултати показват, че към 2008 г. относителният дял на стоките с висока добавена стойност в експортната структура е около 11 %, а за 2013 г. е около 14 %.

Въпросът за високотехнологичния износ на България е важен - неговият относителен дял е показател за технологичното и иновационно развитие на икономиката. За България по-значимите високотехнологични производства са свързани с фармацевтични продукти, медицински и оптични уреди, електроника и информационни технологии. С изключение на фармацевтиката, която за 2013 г. е с относителен дял от износа - 3.6 %, останалите производства са с много нисък относителен дял - под 0.5 %. Това създава определени трудности при изчисляването на сумарния дял на високо технологичния износ на България, тъй като идентифицирането по стоки трябва да се извърши на 8- мо и 9-то ниво на Комбинираната номенклатура на митническата тарифа. Базирайки се на собствени приблизителни изчисления и на данни публикувани от Световната банка, Европейската комисия и други икономически сайтове, можем да приемем, че относителният дял на високотехнологичния износ на България към 2008 г. варира между 3 и 3.5 %, а за 2013 г. варира между 4 и 6 %.

Тук е мястото да обърнем внимание, още веднъж, че формирането на добавената стойност на българските експортни стоки, без изключение, е базирано на извънредно ниско платения труд спрямо ЕС - 15, некоректно (занижено или липсващо) осигуряване и скрити данъци. Фрапиращ пример в това отношение е шивашката промишленост, в т.ч. шиенето на ишлема. Поради тези негативни факти и ниската конкурентно- способност, сравнени с европейските аналози, българските експортни стоки се продават значително по-евтино, а по отношение на добавената стойност, са съизмерими с тях. Ако хипотетично допуснем, че труда в България се заплати съпоставимо със средното възнаграждение в ЕС, макар и по-ниско за съответните производства, за повечето български експортни стоки добавената стойност ще стане от висока и средна в ниска или почти ще се нулира. Следователно, пред нас не стои проблема, дали реално делът на експортните производства с висока и средна добавена стойност е около 40 % или значително по-нисък - под 30 %, а стои проблемът за тяхното (на производствата) ниво на технологичност и иновации, и съответно за тяхната конкурентноспособна себестойност при заплатен труд, съпоставим с аналозите им в ЕС.

Проследената тенденция на отраслово ниво по КОНС-86, в динамиката на експорта, може да бъде видяна по-детайлно по групи стоки на четвърто ниво на ХС от 1992 г. нататък. Тази статистика на износа потвърждава установените тенденции на отраслово ниво и ги допълва съществено:

¹ Тук са посочени само производства, които са позиционирани в България и имат съществен експортен дял.

1. От структурата на водещите групи стоки в експорта през 1992 г. се вижда, че три години след 1989 г., почти всички производства от отрасъла ММEEP, не фигурират с дял на износа, по-висок от 1.7 %, а след 1995 г., са под 1.0 %, таблици от 14 до 28 публ. в [5] и таблици от (14) до (20) публ. в [6].

2. Ако се направи сравнение на годишните експортни структури за периода 1992 – 2013 г. се вижда, че експортната структура на водещите промишлени стоки, с относителен дял над 0.5 %, остава почти постоянна за целия период, с несъществени размествания и включвания и изключвания на незначителен брой нови групи стоки, с относителен дял над 0.5 %, таблици от 14 до 28 публ. в [5] и таблици от (14) до (20) публ. в [6].

3. Много важно е да се отбележи, че групите стоки на промишлените предприятия от отрасъла ММEEP, дори и след приватизационния процес - към 2008 г., по време на глобалната криза и до 2013 г. са с относителни дялове под 1.0 % (преобладаващо под 0.5 %) от износа независимо, че сумарно на отраслово ниво достигат 20 %. Тези данни потвърждават, че българската промишленост се състои предимно (почти изцяло) от малки предприятия, чиито производства запълват малки пазарни ниши или работят като подизпълнители на големи чужди фирми, докато производства от преработвателната промишленост са с относителни дялове вариращи от 2 до 14 % от целия износ.

През 2008 г., водещите 25 промишлени и 25 селскостопански групи стоки в експорта, на четвърто ниво по ХС, представляват 56.9 % от целия износ - нефтопродукти и горива с отн. дял 13.5 %; нерафинирана мед с отн. дял 5.2 %; облекло с отн. дял 4 %; желязо с отн. дял 3.8 %; рафинирана мед с отн. дял 3.1 %; електричество с отн. дял 2.3 %; пшеница с отн. дял 2.2 %; слънчогледово семе с отн. дял 1.4 %; скрап с отн. дял 1.4 %; медикаменти с отн. дял 1.4 % и т.н., табл. 15 публ. в [6].

През 2013 г., водещите 25 промишлени и 25 селскостопански групи стоки в експорта, на четвърто ниво по ХС, представляват 57.6 % от целия износ - нефтопродукти и горива с отн. дял 13.0 %; рафинирана мед с отн. дял 5.0 %; нерафинирана мед с отн. дял 3.5 %; пшеница с отн. дял 3.2 %; медикаменти с отн. дял 2.6 %; слънчогледово семе с отн. дял 2.5 % облекло с отн. дял 2.1 %; царевица с отн. дял 1.7 %; електричество с отн. дял 1.5 %; електропроводници с отн. дял 1.3 %; медни руди и концентрати с отн. дял 1.3 %; руди на благородни метали с отн. дял 1.2 %; и т.н., табл. (20) публ. в [6].

Очерталите се тенденции в експортната структура за периода 1986 – 2013 г., показват че:

В периода 1986 – 1990 г., в българската експортна структура - близо 80% от нея са стоки с висока и средна добавена стойност, в т.ч. съществен дял имат високотехнологичните производства, съизмерим с делът на развитите икономически страни.

Още в началото на прехода започват много сериозни негативни изменения в структурата на износа. Наблюдава се бърз спад на делът на стоки с висока добавена стойност и нарастване на делът на стоки с ниска степен на преработка от производства, силно замърсяващи околната среда. Тази негативна тенденция достига своето дъно по време на приватизационния процес. Независимо, че след това започват високи ежегодни темпове на растеж на износа, в експортната структура няма съществени изменения.

През 2008 г., производствата на машиностроителната, металообработваща и електрическа и електронна промишленост, са достигнали сумарно отн. дял 20.1 % от износа, но поотделно, относителният им дял не надминава 1.0 %, а преобладаващо е под 0.5 %.

През периода 2000 – 2008 г., основно ръстът на целия износ е свързан с ръста на физическия обем на стоки с ниска добавена стойност.

За 2008 г., делът на производствата силно замърсяващи и унищожавачи околната среда, е близо 50 % от износа. В експортната структура запазват водещото си положение стоките с ниска добавена стойност. Положителен факт е ръстът на износа в отраслите машиностроителна и металообработваща промишленост и електрическа и електронна промишленост. Докато в електрическата и електронна промишленост, ръста в износа се дължи на увеличаването на дела на производствата на електрическо, електронно, оптично и медицинско оборудване, което е добра тенденция, то в машиностроителната и металообработваща промишленост, ръста на износа се дължи на поръчки от чуждестранни фирми, свързани предимно с трудоемки производства. И в двата отрасъла има ниска иновативност и ниска производителност на труда, а делът на инвестиционните разходи от общите, е в пъти по-нисък от тези на водещите отрасли в преработващата промишленост.

През периода 2009-2013г., няма промяна в експортната структура, а само конюктурни размествания, дължащи се на промяната на стойността на някои групи стоки. Делът на стоките с висока и средна добавена стойност е значително под 40 %. Ако погледнем статистиката на износа „по начин на използване на стоките“, веднага се вижда, че преди кризата и до 2013г. вкл., износът на суровини и материали и енергийни ресурси, е с постоянен относителен дял – около 60 %, а това са стоки с ниска добавена стойност, което потвърждава установената трайна негативна тенденция в експортната структура, табл. 11 публ. в [6].

Налага се очевидното заключение, че след 24 години, българската отраслова икономика е постигнала почти обратен резултат по отношение делът на стоки с висока и средна добавена стойност в експортната структура, сравнено с периода преди 1990 г.

Внос по групи стоки според начина на използване 1995 -2013 г.

Четирите основни групи от стоки, според начина на използване, на които е разделена импортната структура, дават една добра възможност за оценка значението на вноса за българската икономика.

Суровини и материали:

- За целия период относителният дял варира между 33 и 40 %, за 2008 г. е 33.5 %, а за 2013 г. 35.4 %.

- **Водещи групи стоки:** текстилни материали, руди, пластмаса и каучук, чугун, желязо и стомана и т.н.

Инвестиционни стоки:

- Относителният дял от 18.8 % за 1995 г., след леки колебания, прави скок на над 25 % от 1998 г. нататък и се запазва около тази стойност през следващите години - до 2009 г. вкл. През следващите години до 2013 г. вкл., относителният дял спада, като остава на равнище от около 22.0 %.

- *Водещи групи стоки:* машини, уреди и апарати; транспортни средства; резервни части; електрически машини и т.н.

Енергийни ресурси:

- В периода 1995 – 2004 г., относителният дял и темпът на растеж на физическия обем имат големи колебания. Те са предимно функция от експорта на производства, зависими от този внос, реекспорта и приватизационния процес в този период. След 2004 г., относителният дял, с малки колебания, се позиционира между 20% и 22 %, което продължава до 2010 г. вкл. През следващите три години относителният дял варира между 23 и 25 %.

- *Водещи групи стоки:* горива; суров петрол; природен газ; масла; въглища и т.н.

Потребителски стоки:

- През периода 1995 - 2003 г., с известни колебания, относителният дял нараства от 8.9 % до 15 %. През следващите години - до 2008 г. вкл., е над 15 %. По време на кризисните 2009 и 2010 г., отн. дял е между 20 и 21 %, което е следствие от по-големия спад на внос в другите три групи стоки. През следващите три години относителният дял намалява и се позиционира на ниво около 18 %.

- *Водещи групи стоки:* храни, напитки и цигари; лекарства и козметика; автомобили; мебели и домакинско обзавеждане, дрехи и обувки и т.н., табл.12 публ. в [6].

Преди да се правят каквито и да е изводи, трябва да се обърне внимание на следното: Има голяма вероятност, относителният дял на групата инвестиционни стоки да е реално по-нисък. Основанието за това твърдение е често срещаната практика много скъпи потребителски стоки, които по своето предназначение са и инвестиционни - като автомобили, битова техника и електроника, материали за ремонти и др., да се закупуват чрез личната фирма, или приятелска такава, с цел връщане на ДДС. Формално статистиката ги отчита като инвестиционни стоки, за сметка на потребителските. Ясно е, че по тази логика, реално относителният дял на групата потребителски стоки е по-висок, а на инвестиционните стоки е по-нисък.

Статистическите данни показват, че към 2001 г. относителният дял на вноса на суровини, материали и енергийни ресурси, достига 60.9 %. Останалите 39.1 % от вноса реално се поделят между потребителските и инвестиционните стоки. Данните за 2008 г. са съответно 55.3 % и 44.7 %.

През периода 2009 - 2013 г., тенденциите по отношение стойностите на относителните дялове се запазват, като за 2009 г. относителният дял на вноса на суровини, материали и енергийни ресурси достига 54.4 %, а на потребителските и инвестиционните стоки, 45.6 %. Данните за 2013 г. са съответно - 59.2 % и 40.8 %.

От анализа на импортната структура могат да се направят следните изводи:

- В голямата си част експортните производства и тези за вътрешно потребление, са силно зависими от вноса на суровини, материали, енергийни ресурси и резервни части;

- Инвестиционните стоки, с които е свързано технологичното обновление на българските производства, са все още с нисък дял - по-малък от половината на общия дял на всички инвестиционни стоки;

- Относително високият сумарен дял на внос на **потребителски стоки, в т.ч. на високотехнологични и с висока добавена стойност и на инвестиционни**, показва, че българските производства не могат да

отговорят по номенклатура и качество на потребностите на вътрешния пазар.

Акцентираме върху следните изводи, които следват от анализа на структурата на стокообмена:

1. За страна, като нашата, с малки материални и човешки ресурси, може да се приеме, че България до 1990 г., е била високо (свърх) индустриализирана, при едновременно наличие на сериозни диспропорции по отношение на производство на средства за производство и силно изоставане по отношение на производство на стоки за потребление.

2. България провежда структурната реформа на икономиката със седем години закъснение, сравнено с Чехия, Унгария и Полша. Тази политика се превръща във водеща предпоставка за ликвидацията, свиването на повечето български производства, наследени от социализма и почти пълна загуба на техните пазари.

3. В периода на прехода към пазарна икономика до 2000 г., българската отраслова икономика губи с високи темпове специализацията си в производства с висока добавена стойност, в т.ч. и високотехнологични и слиза на изключително ниско ниво на развитие.

4. Високият ежегоден ръст на експорта през периода 2000.-2008 г., е на база ограничена и непроменяща се стокова номенклатура, която за 2008 г. е с изключително висок дял на стоки с ниска добавена стойност - над 60 %, докато стоките с висока добавена стойност са не повече от 11 до 18 %, в т.ч. дял на високотехнологичен износ между 3 % и 3.5 %. През следващия период до 2013 г. вкл., няма съществени промени в експортната структура и има несъществени промени в динамиката на експорта – за 2013 г. дялът на стоките с ниска добавена стойност е около 60 %, а на стоките с висока добавена стойност - не повече от 14 до 20 %, в т.ч. дял на високотехнологичен износ между 4 % и 6.0 %.

5. След 24 години от началото на Прехода, българската отраслова икономика е постигнала почти обратен резултат по отношение дялът на стоки с висока и средна добавена стойност в експортната структура, сравнено с периода преди 1990 г.

6. Вносът значително изпреварва износа и неговата стокова структура показва изключително голяма зависимост на българската отраслова икономика от импорт на суровини, материали и енергийни ресурси.

7. Вносът на инвестиционни стоки, свързани с технологичното обновяване на производствата, е крайно недостатъчен за постигане на значими резултати, а що се отнася до внос на цели високотехнологични производства - той почти не съществува.

На основание направените изводи и факта, че дялът на високотехнологичния износ от общия износ на България е над 5 пъти по-малък от този на развитите индустриални страни може да се твърди, че към днешна дата българската отраслова икономика има ниско технологично развитие и потребление на иновации и спрямо периода преди 1990 г. е силно деиндустриализирана.

ЛИТЕРАТУРА

1. Рангелова, Р., Стратегия „Европа 2020” и икономическият растеж на България, сп. Икономическа мисъл, кн. 3, 2011 г., с. 17,20, 21.
2. Чобанова, Р., Ал. Тасев, А. Миланова, П. Илева, Знанието като икономически ресурс, Акад. изд. „Проф. Марин Дринов”, 2013 г.
3. Тасев, Ал., Водещи фактори за външнотърговския стокообмен на Р. България в периода 1988-2003 г., сп. “Икономически изследвания”, кн. 2, 2007 г.
4. Тасев, Ал., Статистически времеви редове на външнотърговския стокообмен на България 1986-2006 г., том 1 и 2, Акад. издателство "Проф. Марин Дринов", 2011 г.
5. Тасев, Ал., Външнотърговският стокообмен и външните пазари на България: история, политика и икономика 1986-2008 г., Акад. издателство “Проф. Марин Дринов”, 2012 г.
6. Тасев, Ал., Статистически времеви редове на външнотърговския стокообмен на България 2007-2013 г., Акад. издателство "Проф. Марин Дринов", прието за печат, 2015 г.

ПЛАМЕНА ЙОВЧЕВСКА

ИНСТИТУТ ПО АГРАРНА ИКОНОМИКА – ССА, ГР. СОФИЯ

ЗЕМЕПОЛЗВАНЕТО В СИСТЕМАТА НА ПОЗЕМЛЕНИТЕ ОТНОШЕНИЯ

LAND USE IN THE SYSTEM OF THE LAND RELATIONSHIPS

PLAMENA YOVCHEVSKA

INSTITUTE OF AGRICULTURAL ECONOMICS – AGRICULTURAL ACADEMY, SOFIA

Abstract: The aim of the article is to mark some tendencies in the development of the land use and the land relationships in Bulgaria. In Bulgaria the transformation in the 90s in was affected by political reasons. “Natural restitution” was chosen for the agriculture. The fragmentation of the land ownership proceeded further. This process negatively affected the model of the land use and resulted in the bipolar agriculture. Many small farms are taking care of a small part of the agricultural land. On the contrary small number of big farms are cultivating extremely big areas. Structural changes with unbalanced character are occurring in agriculture after joining of the EU 27. The share of the crops and technical cultures is expanding at the expense of the growing of fruits, vegetables and livestock. They are supported us sensitive branches in the framework of the CAP 2014+. This problem is a consequence of the Bulgarian land use and reflects the undeveloped relationships typical for the Bulgarian agriculture.

Key words: transformation, land use, land relationships, CAP 2014+

*Свършеното е враг на доброто
Волтер*

Трансформацията на социално-икономическата система през деветдесетте години на XX-ти век протича по различен начин в страније с централизирано планово стопанство. Националните икономики и социалните отношения претърпяват съществени промени. Трансформационните процеси в тези държави се провеждат в дух на силно доминиращата и широко застъпена в този исторически отрязък от време икономическа теория за силен свободен пазар.

Стопанският живот от края на XX-ти протича в нова среда. Старата система от икономически отношения е непригодна в променящите се условия. Основните фактори за производство функционират в режим на трансформация. Свободният пазар повлиява същностни характеристики на тризвенната верига земя-труд-капитал. В селското стопанство, като първичен отрасъл, променената социално-икономическа система налага съществен отпечатък върху поземлените отношения. Икономическите отношения в земеделието са силно повлияни от общото състояние на социално-политическите отношения в държавата. Изграждането на нови икономически отношения е успоредено с преминаването към принципите на „laissez faire“. Утвърждаването на икономическа парадигма, основана на частната инициатива е сериозно предизвикателство пред българското селско стопанство. Уедрено и управлявано в края на 80-те години на миналия век почти като промишлено предприятие, след трансформацията нашето земеделие „осъмна“ пред нови хоризонти.

Научната литература отразява началото на политическите, икономически и социални трансформации от 90-те години на XX-ти век. Аналитични разработки от редица изследователи осветяват различни процеси, протичащи още в първите години на трансформацията в българското селско стопанство. Позоваваме се на мнения, които представят промените и проблемите, произтичащи от тях, в обобщен вид. Предмет на изследователски интерес във връзка с трансформацията са редица колективни изследователски проекти и множество аналитични разработки. От проектите цитираме представителното емпирично социологическо изследване (ЕСИ) „Отношението към селото, земята и земеделския труд“¹. Разработката е „... реализация на един доста сложен и богат методологически експеримент“ (Кожухарова и Добрева 1997, с. 6). Изследвани са въпроси, свързани с интереси към поземлените имоти от страна на собственици, наследили земя. Имат ли нагласи да продават, какви форми на земеделско производство функционират, как се използва земята в периода на трансформация, какви са формите за икономическа реализация на поземлената собственост са част от изследователските мотиви за проведеното ЕСИ. Други автори анализират трансформационните промени от гледна точка на значимостта на селското стопанство за националната икономика. Според някои от тях, в началото на XXI-ти век „почти приключи поземлената реформа, като част от цялостната аграрна реформа, чрез която на базата на конституционно регламентираната частна собственост върху земята и свободната пазарна инициатива българското земеделие трябва да придобие характеристиките на това в силно развитите страни...“ (Петков, Л. 2001). Така формулираната „среща“ на частната собственост със свободния пазар по принцип би довела до разгръщане потенциала на селското стопанство. Теоретичната конструкция е в основата на идеализираната представа за съчетаване на частната инициатива и силата на свободния пазар. Това е водещ мотив при политическото решение за връщане на земята в реални граници. Вероятно мисълта на Волтер²: „Съвършеното е враг на доброто“ е подходяща за онагледяване на стремежът към вземане на най-доброто решение при трансформиране на селското стопанство у нас. При наличие на икономически обоснован анализ, политиките едва ли биха предприели „натурална реституция“ за възстановяване на собствеността. Още повече, че в средата на XX-ти век, когато се привнасяше съветски опит при кооперирането на българското селско стопанство, земята не е обобществена. Поземлената собственост не е отнета. Този исторически факт внася елемент на противоречивост при новото законодателство с което се регулират отношенията в новата социално-икономическа система след трансформацията от 90-те години на XX-ти век.

Процесът на възстановяване на собствеността върху земята „в реални граници“ доведе до нейното икономически обосновано раздробяване. Начинът на провеждане на поземлената реформа „оземли“ многобройни наследници на бивши собственици. Част от новите притежатели на поземлени имоти са обременени от новата си придобивка. Живеят в друго населено място и имат професии, далечни от селскостопанската дейност. „Това обстоятелство отслабва икономическата връзка между субекта и обекта на собствеността“ (Иванова В. 2001 : 7). Негативите

¹ Изследването е проведено през 1996 г. от учени от Институт по социология към БАН под ръководството на проф. д-н Веска Кожухарова.

² Voltaire (1694-1778) е водеща фигура от ранния либерализъм. Френски философ, символ на епохата на Просвещението.

от сгрешената поземлена реформа се проявяват и в това, че „след 1990 г. ... броят на собствениците се увеличава в сравнение с 1946 г.“ (Петков Л. 2001 : 3). Международни експерти посочват, че след възстановяване на собствеността, в България има около 4 млн. притежатели на земеделска земя¹. Поземлените участъци са над 20 млн., със среден размер около 2 – 2.5 dka². Процесът на раздробяване на наследената земя продължава, поради непромененото законодателство и смяната на поколенията. Незрелостта на поземлените отношения и сериозните социално-икономически проблеми породени от трансформацията в последното десетилетие на XX-ти век възпрепятстват продължаването на установеното дотогава земеползване и пречат за зараждането на ново.

➤ Пропуснати възможности

Акционерна форма на преобразуване на ТКЗС

През 80-те години от страните в ЦИЕ единствено в България и Чехословакия селското стопанство продължаваше да се развива в класически социалистически организационни форми, каквито бяха АПК и ТКЗС. За представителите на чехословашкото държавно ръководство българското връщане на земята в реални граници в началото на 90-те беше непонятна, икономически немотивирана и бъдеща учудване реформа³. За разлика от РБ, ЧСФР създаде нормативни възможности за избор и преобразуване на ТКЗС-та в акционерни дружества и различни кооперативни форми. Избегна се беше „шоковата терапия“ в реформирането на селското стопанство. Запазен беше поминък на голяма част от заетото в отрасъла население. Ограничи се натискът към големите градски центрове. Запази се утвърдената структура на чешкото и словашко селскостопанско производство. Земеползването не се промени. Съхранената икономическа среда създаде възможност за адаптиране на поземлените отношения към условията на свободния пазар в периода на трансформацията на социално-икономическата система на Чехословашкото общество.

У нас аграрната реформа протича радикално. Администрирането на промените се ръководи от политически мотиви. При новата социално-политическа система, икономическите аргументи не са в дневния ред на политиките. Не се отчитат „обективно съществуващите закономерности“ (Петков 2001: 3)

Комасирано връщане на земята

Съществена възможност за създаване на по-добра среда за земеползване у нас беше при връщането на земята да се осъществи и комасиране на поземлените участъци, притежание на всеки нов собственик. Обединяването в общ масив на наследяваната земя не би имало толкова пагубно влияние върху земеползването у нас. Комасираните площи са предпоставка за стоково производство и запазване на специализацията на производството. Макар и частично решение, запазването на масивите е възможност за съчетаване на технологичните и биологични изисквания на традиционното, локално производство от местни сортове културни растения и породи животни.

¹ Преглед на аграрната политика, България. OESD. 2000, с. 104.

² Стратегия за развитие на земеделието и продоволствената осигуреност в България. МЗГАР, ФАО. 1999. с. 66.

³ Наблюдения на автора от срещи с политици, учени и експерти от Чехословакия.

Социално-икономическата среда, породена от трансформацията от 90-те години на XX-ти век, породила голям брой дребни натурални, предимно придворни стопанства, полустокови и от друга страна малко на брой, но много едри арендаторски стопанства. Биполарността в стопанските структури и земеползването в годината на присъединяването на България към общото европейско икономическо пространство е представена в графичен вид на фиг. 1.

Фиг. 1.

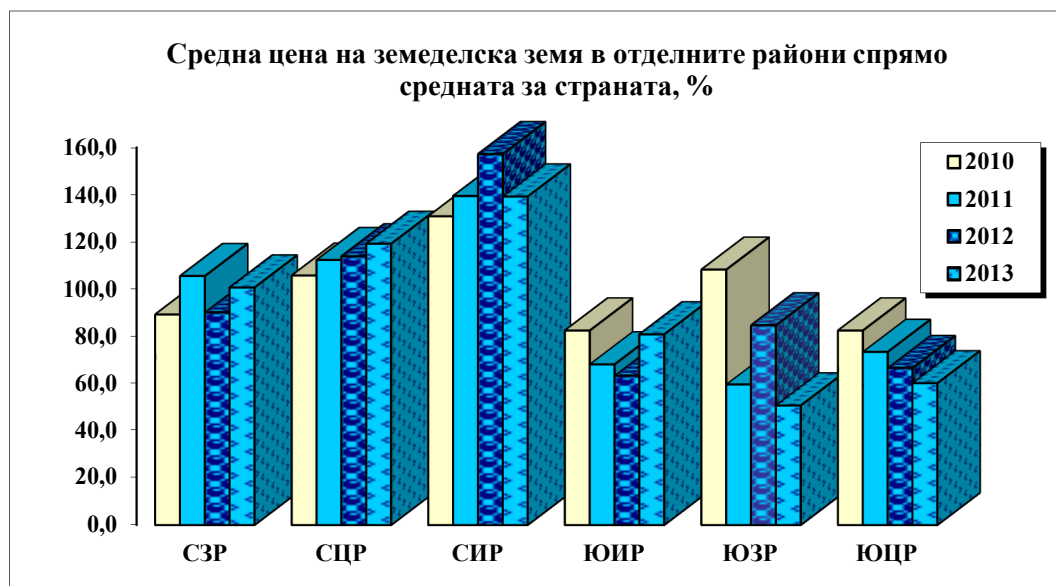
Източник: МЗХ, Система за счетоводна земеделска информация.

Резултат от сгрешения модел на поземлена реформа е икономически неефективното раздробяване на поземлените имоти. Над половината стопанства у нас са изключително малки. Притежават по-малко от 5 дка/0.5 ха земеделска земя (фиг.1). Трябва да се отбележи, че съществуването на малките стопанства у нас е процес с устойчиви във времето характеристики. Явление, което отново е следствие от социално-политическите характеристики на стопанския живот в България. Икономическата конюнктура след трансформацията е неблагоприятна. Поради отсъствие на възможност за заетост в индустриалното производство, голяма част от населението намира поминък в селското стопанство. Третичният сектор не способства развитието на средни по размер стопанства. Туризмът у нас има сезонен характер и не е сериозен катализатор за разширяване на земеделското производство. Преработвателната промишленост губи добрите си позиции. Свито вътрешно потребление, липса на външни пазари и несигурни доставки на суровина пречат развитието на хранителната индустрия.

Присъединяването на българското селско стопанство към общия европейски пазар се осъществи без необходимата подготовка. ЕС-25 взе политическо решение за разширяване с България и Румъния. През 2007 г. администрацията в Брюксел означава двете нови държави-членки от като ЕС-2. България посрещна европейското

членство с неустановени поземлени отношения, силно повлияни от общото социално-политическо състояние в страната. Земеползването се оформя под влияние на стихийни сигнали на пазара. Поради разрушена инфраструктура, ликвидирана хидромелиоративна система, проблеми при технологичното обезпечаване на отглежданите културни видове растения, все повече земеделски стопани се ориентират към отглеждане на култури със слята повърхност. Есктензивното производство е предпочитано. Високо механизираното, почти индустриализирано производство, гарантираното търсене и сигурна реализация на вътрешния и на международния пазар, са стимул за отглеждане на култури със слята повърхност. Групата на зърнено-житните увеличава относителния си дял в обработваемата земя и в използваната земеделска площ (ИЗП). Най-добри агрометеорологични и почвено-климатични условия за тези култури има в Северна България. Североизточна България се славя с уникална природна среда за пшеница. Не случайно, Добруджа от векове е наричана „житницата на България“.

Фиг. 2

Източник: по информация от НСИ

При наличие на сравнително големи масиви земеделска земя, и вече споменатите природни и икономически условия, земеползването в този район е успоредено с факторите на стопанската среда. Производството на зърнено-житни култури са предмет на дейност в преобладаващата част от земеделските производители. В Северна България и по-специално в Североизточния район (СИР) са концентрирани най-големите земеделски стопанства в страната. Социално-икономическата конюнктура повлиява силно поземлените отношения, които, икономически по своята същност, са функция от състоянието на социално-политическата система у нас. При доминиращите условията на свободен пазар и оттегляне на държавата от всякакви регулаторни функции, земеделските стопанства добиват силно изразена биполарност, която вече коментирахме (фиг. 1).

Преобладаваща част много малки стопанства, но със съществени социални функции, и стопанства, които са изключително малобройни, но стопанисват преобладаващата част от земеделската земя у нас. Това е резултат от незрели поземлени отношения у нас.

Направеният преглед на някои елементи от поземлените отношения и земеползването, логично откроява пазара на земеделска земя в Северна България като най-активен и динамично развиващ се. Графично представената информация (фиг. 2) разкрива интересни тенденции. Първата е регистрираната разлика в темповете на движение на цените на земеделската земя в Северна и в Южна България. И в трите района на Северна България – Северо-Западния, Северния Централен и Североизточния, цената на земята през 2013 г., последната година от наблюдавания четиригодишен период, превишава средната за страната от 2010, първата година от наблюдението. Тенденцията се дължи на активно и урегулирано земеползване. Според нас този резултат се дължи преди всичко на установения модел на земеползване. Правейки тази констатация, в никаква степен не игнорираме фактът, че ръстът и динамиката в ценовите равнища на земеделската земя, се стимулира и от системата на подпомагане на българското земеделие с европейски средства. Поради спецификата на прилагане, директните плащания имат най-добър ефект при подпомагане предимно на стопанства с едроплощно производство. Предприетият модел за подкрепа от европейските фондове е предпочетен от органите, администриращи общата селскостопанска политика у нас, поради по-лесно управление на процеса на разпределяне на средствата (на единица площ). Голяма част от финансовата помощ се влага в обновяване на машино-тракторния парк. Мярката за инвестиции в земеделски стопанства от Програмата за развитие на селските райони също е предпочитана от земеделските стопани. Инвестициите в техника и технологии са лесно приложими към технологиите за отглеждане на култури със слята повърхност, поради което в редица зърнени стопанства част от производствените операции се управляват дистанционно. Компютъризацията при производството на селскостопанска техника от водещи в бранша фирми е достигнала такова равнище, че редица процеси на полето са напълно автоматизирани. Поради това, производството на зърнени култури в голяма част от едрите стопанства има елементи на индустриализирани технологични решения. Произвежданата продукция е с ниска себестойност, рентабилна и конкурентноспособна, със сигурни канали за реализация. Съчетанието на природни дадености, европейско подпомагане и пазар за продукцията, какъвто е примерът със зърнено-житното производство, е предпоставка за поява и усвояване и на синергийни ефекти. При производствения процес се реализира печалба, която е притегателна сила и цел на стопанските субекти. С това се обяснява фактът, че въпреки известни колебания през годините, в края на периода, през 2013 г. земята, основен и незаменим производствен фактор в селското стопанство, в СЗР, СЦР и в СИР е с по-висока цена, спрямо средните стойности за страната, в сравнение с базисната 2010 г. Следователно, земеделската земя в Северна България е ценен актив, което ѝ придава характеристики на ликвидна стока. Принос за това има относително равновесното състояние на поземлените отношения и начинът на земеползване в трите северни региона на страната.

Графичното изображение на фиг. 2 за Южна България разкрива други тенденции. В първата година от наблюдавания четиригодишен период, средната

цена на земята и в трите региона е най-висока спрямо средната цена за страната. Тази тенденция подсказва наличие на проблеми в земеползването. Европейските субсидии не са достатъчен фактор, за да се преодолеят проблеми, произтичащи от незрелостта на поземлените отношения у нас. В Южна България се отглеждат придимно интензивни култури – плодове и зеленчуци. Вложенията на единица площ са съществени. При овощните видове е необходим сериозен финансов ресурс, който се възстановява при плододаването, няколко години след направената инвестиция. Избраната схема за подпомагане оказва символична подкрепа за земеделските стопани, чието производство е свързано с отглеждане на плодове и зеленчуци. Проблеми при реализиране на продукцията, следствие от често нерегламентиран внос от страни извън европейската общност, както и ликвидирането на преработвателните предприятия, са сериозна пречка пред развитието на такъв тип земеползване, което би повишило цената на земеделската земя до равнищата в Северна България. Напротив, в Южна България, в сравнение със средните стойности за страната, се наблюдава понижени през целия период. Този анализ няма за цел да идеализира състоянието на земеползването в Северна България. Изведените тенденции и очертаните характеристики онагледяват добри стопански резултати, които са следствие от европейско подпомагане, добри природни предпоставки за отглеждане на зърнени в региона и наличие на установени пазарни канали за реализация на продукцията. Проблемите, породени от проведената натурална реституция в селското стопанство, се мултиплицират при производството на интензивни култури. Въпреки благоприятните природно-климатични условия за отглеждане на плодове и зеленчуци, липсата на държавна подкрепа за тези производства, редуцираният вътрешен пазар, проблеми при запазване на старите пазари имат негативен ефект върху тези производства. Това намира израз и при актуалното състояние на заетостта на територията на страната през 2015 г. (табл. 1)

Таблица 1. Заетост на територията на РБългария през 2015 год. по статистически райони

хектари

Основни категории	БЪЛГАРИЯ	СЕВЕРО-ЗАПАДЕН	СЕВЕРЕН ЦЕНТРАЛЕН	СЕВЕРО-ИЗТОЧЕН	ЮГО - ИЗТОЧЕН	ЮГО – ЗАПАДЕН	ЮЖЕН ЦЕНТРАЛЕН
1	2	3	4	5	6	7	8
пшеница	1 151 225	244 691	208 398	281 889	239 006	60 018	117 223
ечемик	191 433	32 129	37 230	31 115	58 964	8 812	23 183
ръж и тритикале	24 190	1101	1100	2925	3 820	4 563	10 681
овес	13 329	2 100	392	2 652	1 709	3 726	2 750
царевица	524 121	186 620	127 617	148 677	18 728	16 103	26 376
други зърнени	31 479	1982	100	1666	7 707	2 679	17 345
Общо зърнени (вкл. за фураж):	1 935 777	468 623	374 837	468 924	329 934	95 901	197 558
слънчоглед	851 245	207 233	175 161	175 739	161 557	41 603	89 952
други маслодайни	225 847	66 862	50 147	47 776	43 686	2 241	15 135

Общо маслодайни:	1 077 092	274 095	225 308	223 515	205 243	43 844	105 087
Общо технически:	71 198	3 974	5 394	5 380	38 225	2 791	15 434
картофи	9 449	98	-	199	303	4 664	4 185
грах, фасул, бакла, леща и други варива	24 617	7319	7 024	2328	5008	796	2 142
пресни зеленчуци без зелен фасул и зелен грах	37 538	1 006	9 074	8 888	5 986	693	11 891
оранжерии	1 314	102	197	103	-	299	613
Общо зеленчуци и цветя:	72 918	8 525	16 295	11 518	11 297	6 452	18 831
окопни и други едногодишни фуражни култури	6 871	498	398	1 871	2 175	198	1731
ливади с бобови	94 288	12 339	18 140	20 800	11 447	6 612	24 950
ливади с житни	394	100	197	97	-	-	-
Общо ливади и едногодишни фуражни (без царевица):	101 553	12 937	18 735	22 768	13 622	6 810	26 681
Угари	235 150	49 397	21 822	21 858	42 845	44 312	54 916
ОБРАБОТВАЕМА ЗЕМЯ	3 493 688	817 551	662 391	753 963	641 166	200 110	418 507
Семейни градини	15 664	1 200	4 122	705	2 862	3 355	3 420
постоянно продуктивни ливади	352 687	101 392	23 815	12 883	38 939	110 767	64 891
високопланински пасища	123 077	8 603	1 080	0	8 583	70 502	34 309
затревени слабопродуктивни и площи	876 932	117 502	90 769	95 428	184 717	178 941	209 575
ливади-овощни градини	15 969	2 698	5 532	103	507	6 538	591
Общо постоянно затревени площи и ливади-овощни градини:	1 368 665	230 195	121 196	108 414	232 746	366 748	309 366
лозя	54 210	5 990	3 404	5 518	17 411	4 481	17 406
кайсии, зарзали и праскови	8 230	-	3 579	715	2 107	299	1 530
череша и	17 033	98	1001	989	5 858	5 100	3 987

вишни							
сливи	12 790	1 599	1 399	1 395	2 808	883	4 706
ябълки	4 708	400	395	296	404	1 176	2 037
круши и други овощни култури	22 313	1 211	3 583	4 918	6 430	996	5 175
други трайни насаждения (подкултури, ягодоплодни)	11 991	1 982	1 289	2 279	1 195	2 305	2 941
разсадници	2 202	-	100	393	1 106	396	207
Общо трайни насаждения:	133 477	11 280	14 750	16 503	37 319	15 636	37 989
ИЗПОЛЗВАНА ЗЕМЕДЕЛСКА ПЛОЩ:	5 011 494	1 060 226	802 459	879 585	914 093	585 849	769 282
Необработвана земя	191 258	52 946	20 859	31 675	19 691	29 817	36 270
ПЛОЩ СЪС СЕЛСКОСТО- ПАНСКО ПРЕДНАЗНА- ЧЕНИЕ:	5 202 752	1 113 172	823 318	911 260	933 784	615 666	805 552

Източник: МЗХ, отдел "Агростатистика", Наблюдение на заетостта и използването на територията на България през 2015 (БАНСИК`2015)

Детайлно представените данни от табл. 1 разкриват наличие на възможности за преодоляване на допуснати слабости при приложението на ПРСР 2007-2013 в нашата страна. Първият програмен и бюджетен период период от европейското членство на българското селско стопанство приключи със структурни промени, които по своята дълбочина имат характер на структурни дисбаланси. През 2013 г. е регистрирана тенденция на рязък спад в икономическата значимост на сектор „Зеленчуци“ в нашата страна. Потъването на сектора бележи „исторически минимум“ с едва 3.29% от създадената обща продукция в отрасъла¹. Стагнацията при производството на плодове е съществена. Делът на сектор „Многогодишни и ягоди насаждения“ трайно се установява на ниво под 5%.

При приложението на втория програмен и бюджетен период на ОСП, все отчетливо се налага необходимостта част от регистрираните неблагоприятни за нашето селско стопанство процеси да бъдат ограничени. Приложението на ОСП 2014-2020 предоставя благоприятни възможности, с помощта на които част от диспропорциите биха могли да бъдат, макар и частично, балансирани. Това се налага поради традиционното присъствие и значение, което животновъдството, производството на плодове и на зеленчуци имат в стопанската история и в икономиката на страната. Развитието на секторите с обвързано с производството подпомагане при ОСП 2014+ има съществена роля при разрешаване на редица социално-икономически проблеми както в общеевропейски, така и в национален план. Сред тях са осигуряване на здравословна храна с доказан произход,

¹ Анализ на секторите с обвързано с производството подпомагане. (2015) С. МЗХ. ISBN 978-619-90180-3-3. с. 19-21.

разширяване номенклатурата на производство на стоки с възможност за създаване на добавена стойност и на продукти с висок експортен потенциал. Подкрепата за тези, интензивни по своя характер производства, осигурява работни места и снижава неблагоприятния ефект от миграционните процеси. Подпомагането за уязвимите/чувствителни сектори трябва да се осъществява по линия на всички допустими схеми и мерки, с идеята, че направената инвестиция представлява реновиран „start up“ и е с висока степен на възвъщаемост в социално-икономически план.

В обобщение, считаме, че целевото подпомагане по всички възможни и допустими мерки при приложението на ОСП 2014+, с помощта на активна държавна подкрепа, ще способства за развиване на адекватно към природните условия производство и ще ограничи до голяма степен част от регистрираните дисбаланси. Земеползването у нас би се доближило до оптимални за страната размери и би било катализатор за ускоряване на процеса за развитие и оптимизиране на поземлените отношения в българското селско стопанство.

ЛИТЕРАТУРА

Добрева Ст. (1997) Земята – богатство на българите? Селото, земята и земеделският труд - тревоги и надежди в края на XX-ти век. София. *Bulgaria Rusticana* ISBN 954-8465-27-2. 159 с.

Иванова В. (2001) Аграрните перспективи на макроравнище. София. ИИОСС. Конференция на аграрикономистите. ръкопис. с. 8.

Илиев Ив. (2004) Икономиката на България през периода 1949-2001 г. София. ПК „Д. Благоев“. 425 с.

Петков Л. (2001) По същността и съдържанието на някои понятия и категории на икономическата среда за земеделска дейност и на земеделските стопанства при пазарни условия. София. ИИОСС. Конференция на аграрикономистите. ръкопис. с. 13.

Анализ на секторите с обвързано с производството подпомагане. (2015) С. МЗХ. ISBN 978-619-90180-3-3. с. 120.

Преглед на аграрната политика, България (2000). OESD.

Стратегия за развитие на земеделието и продоволствената осигуреност в България (1999). МЗГАР, ФАО.

www.nsi.bg

www.mzh.government.bg

ВЛАДИМИР КАРАДЖОВ

ЮГОЗАПАДЕН УНИВЕРСИТЕТ „НЕОФИТ РИЛСКИ“, ГР. БЛАГОЕВГРАД

**ДОСТЪП ДО ФИНАНСИРАНЕ ЗА ДРЕБНИТЕ СЕЛСКОСТОПАНСКИ
ПРОИЗВОДИТЕЛИ В ЮГОЗАПАДНА БЪЛГАРИЯ И КАЧЕСТВО НА
АДМИНИСТРАТИВНОТО ОБСЛУЖВАНЕ**

**ACCESS TO FINANCE FOR SMALLHOLDER FARMERS IN SOUTH-WESTERN
BULGARIA AND QUALITY OF ADMINISTRATIVE SERVICES**

VLADIMIR KARADZHOV

SOUTH-WEST UNIVERSITY “NEOFIT RILSKI”, BLAGOEVGRAD

Abstract. This research attempts to reveal the level of utilization of European funds by the smallholder farmers in rural areas in South-western Bulgaria, their problems and levels of satisfaction by the administrative services they receive. The survey was held in the spring of 2013. It collects data directly from the beneficiaries of these European programs. For the purpose of the survey data was collected through interviews with key participants with the help of local assistants. Topics like: potential corruption, problems in completing documents, administrative services quality and others were investigated. The research is focused on a small rural-mountainous area in the Western Rhodopes. The results and conclusions could be a good base for improving the work of national administration in the area. The results revealed some problems that could be overcome.

Key words: Rural areas, Farmers, Administration, EU funding, Bulgaria

INTRODUCTION

Bulgaria is the poorest member of the European Union. It was accepted in 2007 and the expectations were that the country will quickly catch up the average European levels¹. This remained unattained and not only catching up isn't observed, but the gap between the country and the old-members of EU is continuously growing. In search of the reasons this survey was focused to the poorest regions of the country. These are undoubtedly the mountainous, rural areas, where people predominantly are employed or self employed in agriculture.

South-western Bulgaria is the territory of the highest mountains on the Balkan Peninsula. Here are situated Rila, Pirin and The Western Rhodopes. The agro-climatic conditions are harsh. Farmers rely on external financing to sustain their farms. It is very important that the administration works properly. This research attempts to reveal the administrative services quality, and to discover flaws that exist.

¹ Bulgarian chamber of commerce and industry: "One hundred days after Bulgaria joined European Union, expectations of our companies in the economic environment in the country remain optimistic and begin to fulfil".

METHODS OF RESEARCH

Survey was held in two municipalities in South-Western Bulgaria, which were very suitable for the purpose. These were Yakoruda and Sarnitsa. Area A includes the villages: Bel Kamen, Smolevo, Avramovo and Konarsko in municipality of Yakoruda, Province of Blagoevgrad (Fig. 1-A). Area B includes the village of Medeni Polyani, municipality of Sarnitsa, Pazardzhik province (Fig. 1-B).

Figure 1. Municipalities in which studies were conducted: 1-A Municipality of Yakoruda (red); 1-B Municipality of Sarnitsa (blue).

Even officially declared as a mono-national country, Bulgaria has some big minorities. The areas, researched in this survey are predominantly populated by the Bulgarian-Muslims minority called “pomatsi. These people are known as very humble and hardworking, but still largely living in poverty. They have a positive natural growth, which is exceptional in Bulgaria. The levels of education, however, are lower than the average. The reason, as often pointed, are the family traditions and religion. Their impact is stronger on young women, rather than men. After joining European Union these people obtained potential access to additional funding through agricultural programs. However, in many conversations was discovered that there was ultimately a lack of enthusiasm among them. In best cases they shared, that these funds are insufficient. Many of them declared they do not receive any European finances at all. On the other hand, almost all the people shared, that they receive the direct payments from the government per hectare of agricultural area. The reasons for this disproportion were very interesting. The survey was widened by questions about the agricultural farms, the number of family members working in, predominant activities, sorts and breeds etc.

Researching people from minorities requires a special approach. Bulgarian Muslims are at first mistrustful to people from outside. They confess Islam in a Christian country. Pomatsi people are occasionally a target of radical Islamic influence attempts or by religiously-oriented political parties. Reliable information was needed about the conditions, under which these people live, work and apply for European funds. In order to

receive data with high validity, two students representing the pomatsi minority were invited. They were instructed to collect data from their native places. I prepared paper-based questionnaires that they had to fill, interviewing local people.

Interviews were taken personally, face-to-face. Despite of that, the questionnaires were anonymous. Only general information about the responding person and his family was collected. The paper-based questionnaires used in the survey are shown on Figure 2

In general, the method used was: collecting information on the field through self-filled, paper based, anonymous questionnaires, with the assistance of a native person, part of the team. The method of processing the information included creating a data-base from the answers received, and analysis of the gathered information. The information is collected by the head of the farm.

I. Questions about the settlement.	III. Questions about the farm.
1. Residence: <input style="width: 40px; height: 20px; border: 1px solid black;" type="checkbox"/> town <input style="width: 40px; height: 20px; border: 1px solid black;" type="checkbox"/> village <input style="width: 40px; height: 20px; border: 1px solid black;" type="checkbox"/> yes municipal centre <input style="width: 40px; height: 20px; border: 1px solid black;" type="checkbox"/> no	1. Size/ acres
2. Altitude: 	2. Location
3. Population – number: meters people	3. Altitude
4. Access to infrastructure: ☐ railway ☐ automobile road ☐ border checkpoint ☐ agricultural airport ☐ gas station ☐ gas distribution terminal ☐ other	4. Predominant soil types
	5. Number of people involved in the work
	6. Type of crops grown
	7. Type and number of the farm animals
II. Questions about the family. 1. Members of the family / household Total number mature (above 18 y.o.) employable	8. Equipment used
2. Engaged in family farm people	
3. Housing: type quadrature (massive, prefabricated, temporary)	9. What experience do you have in your farm? How many years are you engaged in this activity?
4. Type of activity to subsistence of the family: main additional:	

IV. Funding of economic activities and quality of administrative services. 1. Do you receive financing for agricultural activities? ☐ yes ☐ no 2. Specify the measures or programs that you have applied for and that you receive funds: Program for Rural Development <table border="1"> <tr> <td>MEASURE 121</td> <td>☐ applied</td> <td>☐ received</td> </tr> <tr> <td>MEASURE 311</td> <td>☐ applied</td> <td>☐ received</td> </tr> <tr> <td>MEASURE 312</td> <td>☐ applied</td> <td>☐ received</td> </tr> </table> State Fund "Agriculture" direct payments per area <table border="1"> <tr> <td>☐ applied</td> <td>☐ received</td> </tr> </table> Fisheries and Aquaculture <table border="1"> <tr> <td>☐ applied</td> <td>☐ received</td> </tr> </table> Agricultural market mechanisms <table border="1"> <tr> <td>☐ applied</td> <td>☐ received</td> </tr> </table> SAPARD <table border="1"> <tr> <td>☐ applied</td> <td>☐ received</td> </tr> </table> State aid <table border="1"> <tr> <td>☐ applied</td> <td>☐ received</td> </tr> </table> Other 3. Did you use any assistance in applying for funding? ☐ yes ☐ no 4. Please specify what assistance: - licensed consulting assistance - consultant of the municipality - consultant from The state fund "Agriculture" - consultant of the Ministry of Agriculture - other		MEASURE 121	☐ applied	☐ received	MEASURE 311	☐ applied	☐ received	MEASURE 312	☐ applied	☐ received	☐ applied	☐ received	☐ applied	☐ received	☐ applied	☐ received	☐ applied	☐ received	☐ applied	☐ received	5. What amount of money or percentage of the overall funding have you paid for consulting assistance? 6. How long did it take the procedure from application to receipt of the funds? 7. What difficulties or obstacles did you encounter during the application and receipt of the funds? 8. Did you use additional accounting services arising from the application and receipt of the funds? 9. Did you encounter corruption practices or proposals? Please, specify: 10. To what extent are you satisfied with the work of the administration involved in financing? 11. To what extent or rate the funds you received covered your expenses? (Not counting the yield received) 12. You will apply for funds in the next programming period? 13. What should be improved in the work of administration?
MEASURE 121	☐ applied	☐ received																			
MEASURE 311	☐ applied	☐ received																			
MEASURE 312	☐ applied	☐ received																			
☐ applied	☐ received																				
☐ applied	☐ received																				
☐ applied	☐ received																				
☐ applied	☐ received																				
☐ applied	☐ received																				

Figure 2. Author's questionnaire used in the survey

The potential obstacles that occur by anonymous surveys were also considered¹. The local assistant was included as a measure for increasing honesty and correctness while gathering information.

We did not meet any obstacles during our fieldwork. Most of the people were glad to share any information that is connected with their everyday life and activities.

RESULTS AND DISCUSSION

Participants, conditions, sorts and breeds

We examined 32 farming families. There were 16 farms in Yakoruda and 16 in Sarnitsa. All of the farmers live in small villages with an average population number of 500 to 1000 people. The basic economic activity is agriculture. The altitude of residence is between 1300 and 1500 metres height.

The predominant types of crops grown by the families are: potatoes, oat, barley, beans, orchards, tomatoes, cucumbers and others.

These crops are best suitable to the soil and climatic conditions of the region. The soils are predominantly brown forest soils. The original vegetation is coniferous and mixed coniferous and deciduous. The climate is mountainous in the upper parts and transitional-Mediterranean in the lower parts.

The predominant types of animal breeds are: Cattle – between 1 and 20 in a farming family; Sheep – between 5 and 50; Goats – between 1 and 10; Poultry (chicken and turkeys) – between 2 and 20².

The force, used for land cultivation is predominantly animal. The horse team is the only force for 75% of the respondents. Other 25% declare that they use tractors for land tilling.

These are the bigger farm families (who own 20 cows, 50 sheep etc.). Nearly 25% also use milking machines and mowers.

In every farm most of the family members are active participants in the agricultural work. Their experience is solid: usually between 7 and 25 years.

Financing of agricultural activities

This aspect of research was the key point as it reveals if all the farmers enjoy external financing or there are limitations. An object of interest is also if this financing is easy-to-receive, and if it is satisfactory. The presence or absence of corruption practices was also very important question.

As seen on Figure 3, it is obvious, that most of the farmers depend on external financing to be able to sustain farms. It is not a surprise.

The good news here is that there are a high percentage of people who receive funding. In general, the situation suggests a good-working administration, which ensures payments for nearly all farming families, since so many farmers receive external funding. This, however, is in contrast with the fact, that these people still live in poverty and

¹ Goldberg. R., Crandall. R. – "How Anonymity in Surveys Impacts Validity"

² Note: The reason that there aren't any pigs bred here is due to the Islamic religion of the population. Pigs are completely absent in these villages.

underdevelopment. In other words, some funding arrives to nearly everybody, but it is quite insufficient. This fact sets topics for discussion on a regional and national governmental level. National standards for financial assistance must be increased. This will open a way for development, reinvestment and modernization of small farms.

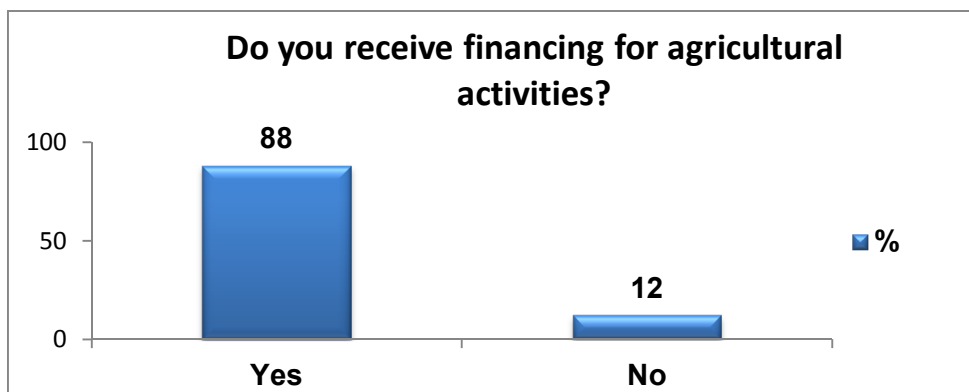

Figure 3. Percentage of smallholding farms, which receive external finance for agriculture

The next milestone was to reveal the source of these financial funds.

As revealed by Figures 4 and 5, most of the farmers in the area rely on the State fund “Agriculture” and its direct payments. The fund pays proportionally on the agricultural area that is cultivated. This is obviously the easiest and most accessible way to receive finances for agricultural activities here in the mountainous areas in Bulgaria.

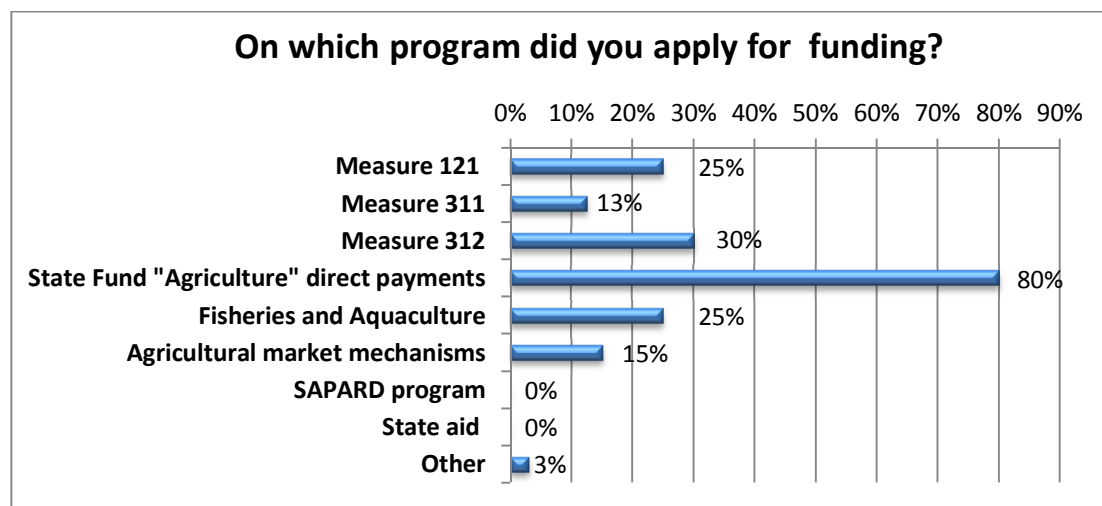

Figure 4. Applying for funding on agricultural programs¹

¹ Note: The group “Other” in Figure 4 concerns mushroom production

According to the results shown on Figures 4 and 5 there is a considerable difference between the programs farmers apply and the programs farmers received finance. The only exception is the program for direct payments of the State fund "Agriculture", where the success rate is 100%. This led to the conclusion that probably the work of state administration in the area is not as good or effective as it seemed in the beginning.

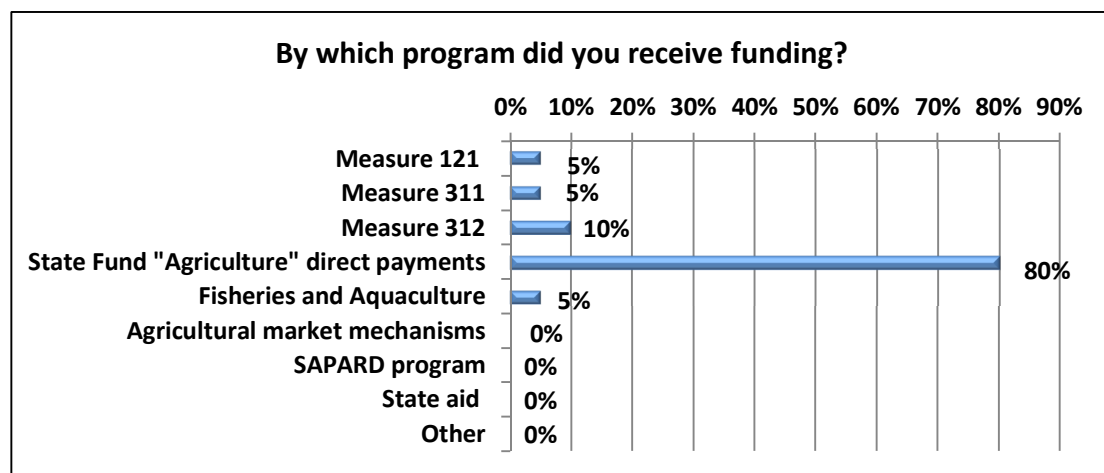

Figure 5. Funding received by agricultural programs

Measure 121 is executed by Operational Programme - "Development of Rural Areas". It is about "Modernization of Agricultural Holdings". It includes investments, directed at environmental protection are considered priority

Measure 311 is also executed by Operational Programme - "Development of Rural Areas". It is about "Adding value to agriculture/forestry products".

Measure 312 is also executed by Operational Programme - "Development of Rural Areas". It is about "Diversification into non-agricultural activities".

SAPARD program is Special Accession Programme for Agriculture and Rural Development, established in June 1999 by the Council of the European Union to help countries of Central and Eastern Europe deal with the problems of the structural adjustment in their agricultural sectors and rural areas, as well as in the implementation of the "acquis communautaire" concerning the Common Agricultural Policy (CAP) and related legislation.¹

It is notable, that all other programs are less preferred. Their funding is also more complicated and the documentary is running longer. On the other hand, they ensure additional money, so necessary for the farmers.

Facing the results shown on Figures 4 and 5 we can generally assume, that in the mountainous-rural areas in the South-western Bulgaria people almost DO NOT receive

¹ Ministry of agriculture and forests, European Union funds in Bulgaria
<http://investbg.government.bg/en/pages/eu-funds-in-bulgaria-216.html>

any money from Measures 121, 311, 312, Fisheries and Aquacultures, SAPARD, or state aids.

Data for other agricultural areas in the country is not obtained in this survey, because its areal is focused here. Using data from other regions can help improving of governmental policies after comparison of results. At the present moment we do not have similar data for other regions. Nevertheless, such comparison is of great importance, because the rural-mountainous areas are the poorest parts of Bulgaria, together with the North-western and South-eastern regions.

Obstacles in financing and corruption practices in agricultural programs

The results, received in the final stage of the survey concern some very delicate information. Corruption monitoring is based on two principal approaches. In the first of them is registered the performance of corruption of representatives of various political, economic and social groups. This is done either by obtaining anonymous confessions of involvement in acts of corruption or by the giving of information about achieved corruption pressure. Using this approach provides the closest to reality idea of the intensity of the corruption behaviour¹.

How long did it take from the procedure of application to receiving the funds	6 months 30 %	7 – 8 months 40 %	9 months 30 %	
Did you meet any corruption practices, when applying for funding?	No 80%		Yes 20%	
To what extend are you satisfied with the work of administration?	Unsatisfactory 20 %	Satisfactory 20 %	Good 10 %	Excellent 50 %
To what extent the funds received covered your expenditure (not counting the value of the received production)?	Up to 50 % (10 % of the people)	50 to 70 % (60 % of the people)	70 – 90 % (20% of the people)	100 % (10 % of the people)
Are you going to apply for financing again?	Yes 85 %		No 15 %	

Table 1. Obstacles in financing and corruption practices in agricultural programs

People who live in small villages are not willing to share anything about corruption practices, being afraid of eventual consequences by the administration in future financial

¹ Center for the Study of Democracy, <http://www.anticorruption.bg/artShowbg.php?id=1432>

periods. However, we investigated the average periods between applying and receiving finances and also asked people questions about corruption and their level of satisfaction by the work of the state and regional administration. The results are shown on Table 1.

First thing to point attention at is the period between applying and receiving finances. The procedure lasts averagely 7 to 8 months. This is quite long. Small farmers are limited in their abilities for long-term planning. They could suffer unexpected spends while waiting for the public finances, which could lead them to bankrupt. All the people shared unofficially, that they feel these terms are quite protracted. All of participants wish these procedures to speed up. The roots for potential corruption are probably hidden exactly in this situation. On the other hand people are satisfied with the financial sums received. This fact makes them optimistic for future periods and they declare willingness for application in future agricultural programs. These are the good news.

CONCLUSIONS

Problems in the rural-mountainous areas are very complex. They are not limited to agricultural funding only. The demographic situation is also very worrisome. The age structure of the population in Bulgarian villages is worsening constantly, as people are growing older averagely year after year, due to low birth rate and migration¹. The local administration is lacking capacity, and the central administration is less and less accessible for the older population of the villages. They don't understand modern procedures and documentary. The agricultural programs seem more and more difficult for application.

As seen from the results of the survey, people are predominantly satisfied with the work of administration. However, in about 20 % of the cases corruption practices were noticed. They occurred mainly in requests for money in order to expedite faster documents and procedures. People, who declared, that they are not going to apply or participate in another program again, are 100 % among the people, who met corruption practices. These facts are very strong and affective. They set up challenges to the government and the state administration. Besides, these 80% who declared not meeting any corruption practices could be just afraid to talk about it. We did a lot to avoid subjectivism in our survey, as mentioned in methods of research.

In general, farmers from mountainous areas enjoy external finances largely, but the amount of funds is insufficient. People declare relatively high percentage of expenditure covering, however, if these funds were sufficient we probably wouldn't see horse teams as a major force for land cultivation. In the second decade of the 21st century this is unthinkable! Problems in the rural and mountainous areas are very serious and they require complex measures by the state. Little has been done so far. The results of this survey must be regarded as a starting point for new initiatives for sustainable and long-term improvement of the living standard of the population in these areas.

¹ National Statistical Institute, Population and demographic processes in 2014

REFERENCES

1. Bulgarian chamber of commerce and industry: "One hundred days after Bulgaria joined European Union, expectations of our companies in the economic environment in the country remain optimistic and begin to fulfil"
2. Goldberg. R., Crandall. R. – "How Anonymity in Surveys Impacts Validity"
<http://www.resecon.com/news/insights/how-anonymity-in-surveys-impacts-validity/>
3. Ministry of agriculture and forests European Union funds in Bulgaria
<http://investbg.government.bg/en/pages/eu-funds-in-bulgaria-216.html>
4. Center for the Study of Democracy, <http://www.anticorruption.bg/artShowbg.php?id=1432>
5. National Statistical Institute, Population and demographic processes in 2014
http://www.nsi.bg/sites/default/files/files/pressreleases/Population2014_2Y19BGI.pdf

ДЕСИСЛАВА КАЛЧЕВА

УНИВЕРСИТЕТ ЗА НАЦИОНАЛНО И СВЕТОВНО СТОПАНСТВО, ГР. СОФИЯ

**ОЦЕНКА НА ИНВЕСТИЦИОННИТЕ ВЪЗМОЖНОСТИ НА ОБЩИНИТЕ В
БЪЛГАРИЯ**

ASSESSMENT OF THE INVESTMENT CAPACITY OF MUNICIPALITIES IN BULGARIA

DESISLAVA KALCHEVA

UNIVERSITY OF NATIONAL AND WORLD ECONOMY, SOFIA

Abstract: Public investments are a crucial factor for the achievement of economic growth, increase of national, regional and local competitiveness and improvement of the quality of life of local population. In recent years, as the processes of decentralization intensify, local governments were entrusted with increasingly greater responsibilities associated with the construction and maintenance of public infrastructure. The main goal of this paper is to assess the investment capacity of Bulgarian municipalities for the period 2003-2014. Basic research methods used in this paper: historical and logical analysis, analysis and synthesis, comparative analysis.

Key words: decentralization, Bulgarian municipalities, local investments

ВЪВЕДЕНИЕ

През последните години, в резултат на процесите на децентрализация, голяма част от решенията и финансовите отговорности по доставяне на инфраструктурни услуги, като осигуряване на водоснабдяване и канализация, изграждане и поддръжка на улична мрежа, осветление, озеленяване и др. се прехвърлят от централната на местната власт. Постепенно, местните власти се превръщат в основни инвеститори в базисна публична инфраструктура.¹ Базисната инфраструктура е онази, която домакинствата и бизнеса ползват ежедневно. Основните компоненти са пътища и транспортни услуги, доставяне на питейна вода, ВиК мрежи, пречиствателни станции, изграждане на сметища и организация на събиране на отпадъци. Освен изброените, в селските райони от голямо значение за местната общност са напоителните системи, канализацията и пътищата.²

В Европейския съюз (ЕС), регионалните и местни власти извършват повече от две трети от всички публични инвестиции. Петте държави, с най-висок процент на капиталови разходи на местно и регионално ниво, спрямо общите публични инвестиционни разходи са: Италия - 80,9%, Чехия - 77,3%, Франция - 73,1%, Финландия - 71,1%, Дания - 66,8%³.

Инвестиционните възможности на местните и регионалните правителства в държави от Централна и Източна Европа (ЦИЕ) се различават от възможностите за

¹Anderson M, Local Government Finance in Europe Marten Andersson Productions, July 1,2015, p.1

² Peterson G., Muzzini E., Decentralizing basic infrastructure services, p.209

³Andersson, Lars M. "Publications." Local Government Finance in Europe - Trends to Create Local Government Funding Agencies. Marten Andersson Production, 15 July. 2014. Web. 20 July 2015, p.2

инвестиции на органите на местното самоуправление в Западна Европа. В резултат на исторически отчетеното недостатъчно инвестиране в публична инфраструктура, държавите от ЦИЕ са изправени пред инвестиционна "дупка".¹ Това поражда необходимостта от осъществяване на значителни инвестиции, с цел достигне на нивото на инфраструктурното развитие на Западна Европа.²

През последните десетилетия, местните власти в ЦИЕ се опитват да покрият дефицита на местни инвестиции в публичната инфраструктура, като правят опити, въпреки ограничените местни приходи, да заделят все повече средства за капиталови разходи. Независимо от това, размерът на местните инвестиции в т.ч. местни инвестиции на глава от населението, остава доста под средните стойности за ЕС.³ България, като една от държавите от ЦИЕ, също е изправена пред предизвикателството за осигуряване на финансови ресурси за инвестиции, тъй като капиталовите разходи на българските общини са под средните нива за ЕС⁴, а необходимостта за рехабилитация на съществуваща инфраструктура и изграждане на нова такава нараства.

ИНВЕСТИЦИИ НА МЕСТНО НИВО В БЪЛГАРИЯ

В резултат на процесите на децентрализация, българските общини разширяват отговорностите си за изграждане и поддръжка на общинска инфраструктура. Част от държавната инфраструктура се превръща в общинска, а местните власти поемат задължението за нейната рехабилитация и поддръжка.

Значението и ролята на местните власти при инвестиционния процес в дадена държава може да бъде определен на база на дела на общинските капиталови разходи в публичните капиталови разходи. Делът на капиталовите разходи в общите общински разходи също дава информация за значението и приоритетността на разходите за общински инвестиции. (Графика №1).

В началото на изследвания период, капиталовите разходи на общините представляват едва 13% от общинските разходи. Това се дължи на факта, че преди началото на процесите на децентрализация, размерът на допустимите общински инвестиции е бил силно ограничен. По отношение на общинските инвестиции, преди активните действия свързани с провеждане на фискална децентрализация, в сила са редица нормативни ограничения. До 2001 г. общините в България са задължени да спазват законовите приоритети при изпълнение на разходите. Единствено след покриването на приоритетните разходи (преобладаващо със социална насоченост), общините могат да извършват капиталови разходи т.е. инвестициите се правят на принципа „каквото остане“.⁵

¹ Разполагаемите средства за вложение в местна инфраструктура не могат да покрият нарастващите инфраструктурни потребности

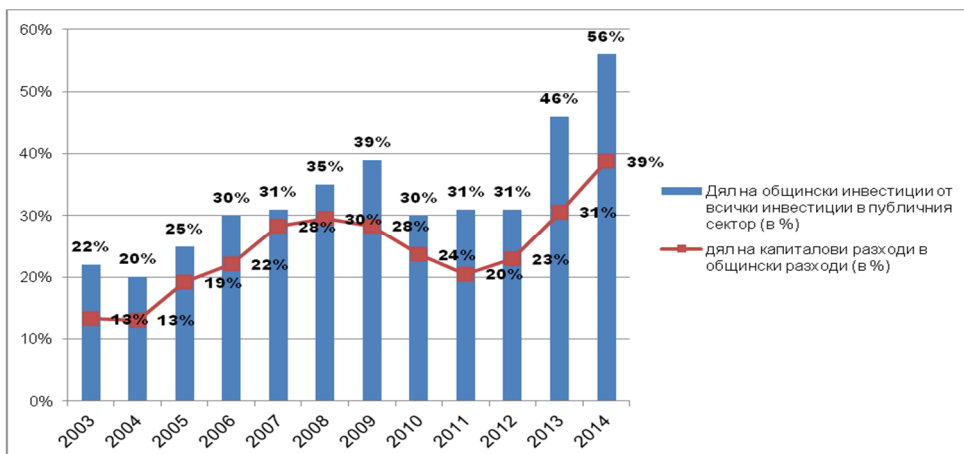
² Network of Associations of Local Authorities of South-East Europe, Fiscal Decentralization Indicators for: South-East Europe: 2006-2013, p.29

³ За повече информация вж. Network of Associations of Local Authorities of South-East Europe - NALAS, Fiscal Decentralization Indicators for South-East Europe:2006-2013, Fourth edition, January 2015

⁴ Твърдението е вярно, ако се изключат приходите от безвъзмездна финансова помощ, които получават общините при изпълнение на капиталови проекти по европейски програми през последните три години

⁵Янкова Н. Иванов. Ст. и колектив, Териториални различия в България – тенденции, фактори и политики, Академично издателство Проф. Марин Дринов, 2010 г., стр.159

Графика №1: Инвестиции на местно ниво в България

Източник на информация: Министерство на финансите, изчисления на автора

През 2001 г. задължителната приоритетност на разходите се премахва, като общинските съвети вече сами утвърждават приоритетите, по които се изразходват постъпилите по бюджетите им средства, с изключение на средствата с целево предназначение. Налице е също така и нормативно ограничение върху размера на общинските инвестиции, извършени със собствени и привлечени средства. Така например през 2002 г. инвестициите на общините със собствени и привлечени средства са ограничени до 25% от местните приходи.¹ Този лимит принуждава общините да разходват наличните финансови средства предимно за текущи разходи, без да се стремят да осигурят оперативни остатъци с цел натрупване на ресурси за инвестиции или, например, изплащане на инвестиционен дълг. Преди реформата, по-голямата част от общините в България не успяват да покрият дори разрешените им от държавата инвестиции със собствени и привлечени средства. Средствата, които общините влагат в капиталови разходи са около 80% от разрешения им лимит.²

До 2004 г. включително, общинските инвестиционни разходи са значително по-ниски от средните за ЕС. Капиталовите разходи на местните правителства в държави от ЕС съставляват около 15-20% от общинските бюджети.³

В периодът 2006-2009 г. капиталовите разходи на българските общини заемат все по-голям дял от общинските разходи. През 2009 г. капиталовите разходи достигат до 30% от общите общински разходи, което е максимална стойност за периода от началото на изследвания период. Увеличение се наблюдава и в делът на местните инвестиции в публичните инвестиции. От 22% делът на местните инвестиции достига до 39% през 2009 г. Това показва засилващата се роля на местните власти в инвестиционния процес в държавата.

¹ Чавдарова Г. и колектив, Анализ и оценка на изпълнението на общинските бюджети през 2002 г.

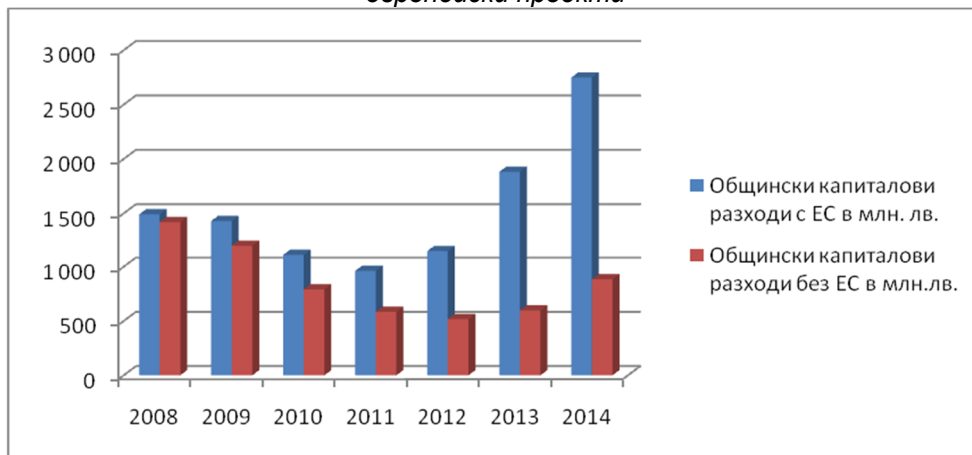
² Янкова Н. Иванов. Ст. и колектив, Териториални различия в България – тенденции, фактори и политики, Академично издателство Проф. Марин Дринов, 2010 г., стр.130

³ Dexia, Sub-national public finance in the European Union, Summer 2012, p.18

Тенденцията на увеличаване на местните капиталови разходи, обаче е прекъсната от започналата световна икономическа финансова криза, чиито негативни последици започват да оказват съществено влияние върху българската икономика през 2010 г. През 2010-2012 г. местните инвестиции не надхвърлят 31% от публичните инвестиции. През 2013 и 2014 г. обаче се наблюдава рязко повишение в капиталовите разходи на местно ниво, като делът на местните инвестиции в публичните инвестиции се увеличава с около 15% за 2013 г. и с още 10% през 2014 г. Основна причина за това увеличаване обаче, не са разполагаемите собствени финансови ресурси на общините или заемане на средства от капиталовите пазари, а безвъзмездната финансова помощ, която постъпват по линия на Структурните фондове и Кохезионния фонд на ЕС.

За да се открие влиянието на капиталовите разходи, финансирани със европейски средства, на графика №2 е представена информация за общинските капиталови разходи с включени разходи по европейски проекти и без разходи по европейски проекти за периода 2008-2014 г.¹

Графика №2 Общински капиталови разходи с включени/без разходи по европейски проекти

Източник: МФ, изчисления на автора

През изследвания период, общинските капиталови разходи финансирани с европейски средства добавят значителна стойност към общите капиталови разходи. През 2013 и 2014 г. финансирането на местни инвестиции с безвъзмездна финансова помощ няколкократно надхвърля финансирането на местни инвестиции с бюджетни средства или с привлечени ресурси. Причина за това е напредналата фаза на изпълнение на европейските проекти и съответно по-високата усвояемост на безвъзмездната финансова помощ.

Въпреки нарастването на размера на местните инвестиции на българските общини, проблемът с мобилизация на средства за капиталови разходи остава. Причината за това е, че безвъзмездната финансова помощ от ЕС не може да се приеме за стабилен и прогнозируем източник за инвестиции, а по своето естество

¹ Периодът е 2008-2014 г. защото през тези години се осъществяват плащанията по европейските проекти за първия програмен период 2007-2013 г.

тези финансови средства не са предвидени за покриване на базисни инфраструктурни потребности на общините. Първият програмен период завършва през 2013 г., а финалните плащания продължават до края на 2015 г. Може да се приеме, че безвъзмездната финансова помощ води до увеличение на капиталовите разходи, но втория програмен период и бъдещите оперативни програми ще имат различни целеви групи и по-ограничен брой бенефициенти. Очакванията са в резултат на това капиталовите разходи на общините да намалеят, а проблемът с осигуряване на ресурси за местни инвестиции да се задълбочи.

ОПЦИИ ЗА ПОВИШАВАНЕ НА ИНВЕСТИЦИОННИТЕ ВЪЗМОЖНОСТИ НА БЪЛГАРСКИТЕ ОБЩИНИ

За да отговорят на нарастващите инвестиционни потребности, общините следва да предприемат мерки по мобилизация на собствени и привлечени средства. Собствените общински приходи са съставени от данъчни и неданъчни приходи. Българските общини имат правомощия по определяне на данъчните ставки в определени от закона граници и нямат правомощия по определяне на данъчните основи. Данъчните приходи, постъпващи в бюджетите на общините в България са значително по-ниски от средните нива на данъчните приходи в ЕС. Консолидираните данъчни приходи през 2014 г. са в размер на 23 027 800 хил. лв., а местните данъчни приходи са в размер на 719 000 хил. лв. или около 3% от консолидираните данъчни приходи. За сравнение средната стойност на показателя за ЕС27 е около 16%.

Част от възможностите за повишаване на данъчните приходи на общините в България са: споделяне/преотстъпване на част от приходите от държавни данъци¹, прецизиране и оптимизиране на приходите от местни бизнес данъци, прецизиране и оптимизиране на приходите от данък върху недвижимите имоти.

В допълнение общата приходна база на общините може да бъде повишена и чрез оптимизация на приходите постъпващи от капиталовата субсидия.

Споделените данъчни приходи са успешен инструмент за повишаване на приходната база на местните правителства, приложим в много държави от ЕС. Местните и регионални власти в двадесет държави от ЕС получават споделени данъчни приходи², като споделените приходи съставляват 43% от субнационалните данъчни приходи и 20% от общата стойност на субнационалните приходи. В петнадесет държави от ЕС се споделят приходи от подоходния данък, приходите от ДДС се споделят в шест държави, приходите от корпоративен данък в девет.³

В недалечното минало, българските общини са получавали преотстъпени/споделени приходи от данък върху доходите на физическите лица (ДДФЛ). Предвид нарастващите инвестиционни потребности на местно ниво, споделянето на приходи от ДДФЛ може да повиши значително инвестиционните възможности на българските общини.

¹При определени условия, приходите от споделени/преотстъпени данъци могат да се третираат и като приходи от трансфери. ЕВРОСТАТ отчита приходите от споделени данъци като данъчни приходи.

²Централната власт споделя данъчни приходи с местните и регионални власти в Австрия, Литва, Латвия, Естония Румъния, Чехия, Гърция, Унгария, Полша и др.

³ Dexia, Sub-national Governments in the European Union - Organizations, responsibilities and finance, July 2008, p.6

Местният бизнес данък, действащ на територията на България е патентния данък. Размерът на патентния данък често се определя в абсолютна стойност, в някои случаи от значение е местоположението на обекта, където се провежда дейността, неговата квадратура, брой места в обекта и др. Патентният данък се дължи за всяка дейност по отделно. За да дължи дадено лице патентен данък, годишния оборот от дейността не бива да надхвърля 50 000 лв. Ако тази сума се надвиши лицето трябва да се регистрира по Закона за данък върху добавената стойност (ЗДДС) и да се облага съгласно този закон. Общинският съвет определя размера на патентния данък в определени от закона максимални и минимални граници.

Данните показват изключително ниски приходи от патентния данък. Делът на приходите от патентния данък към общо данъчните местни приходи е около 2%. Основни причини за ниската доходност от налога са невисоките максимални стойности на данъка, и това, че като основен критерий за определяне на данъка се ползва местонахождението на обектите.

Приходите от патентния данък могат да бъдат увеличени, като се въведат критерии, свързани с брой работни места или брой места, които могат да бъдат ползвани от клиенти. За определени дейности този критерий действа и към настоящият момент, но преобладаващ остава критерия, свързан с местонахождението на обектите.

С цел повишаване на приходите от патентния данък може да се даде препоръка за ограничаване на данъчните облекчения. Пример за голямо данъчно облекчение е, възможността, лица, които ползват работното си място за обучение на чираци по смисъла на Закона на занаятите и извършват фризьорски и бръснарски услуги или ветеринарно-фризьорски услуги заплащат едва 50% от определения патентен данък за съответното работно място.

Приходите от данък върху недвижимите имоти могат да бъдат повишени чрез повишаване на събираемостта чрез подобряване на общинските системи за контрол и следене на неизправни длъжници и/или чрез актуализация на данъчната оценка на недвижимите имоти.

Като допълнение в обхвата на местните данъци, може да се предложи въвеждане на поземлен данък.

Приложението на този данък в Полша¹ показва добри резултати, а на база данъка се генерират значителни приходи в местните бюджети. Данъчната основа се определя от централната власт, а данъкът се заплаща от собствениците на земеделски стопанства, независимо дали самите те обработват земята или я отдават под наем. За да бъде обект на облагане, стопанството следва да е по-голямо от един хектар, при определяне на ставката се вземат предвид критерии като качество на почвата, наличие на водоеми, прилежащи сгради и местоположение.

Фискалната функция на поземления данък за българските общини вероятно няма да е голяма, но данъкът има стимулираща роля при производителното използване на земята.

Приходите от капиталова субсидия отчитат нестабилни стойности през последните години. С цел осигуряване на стабилен източник за инвестиции,

¹Shah, A., Local Governance in Developing Countries: Local Government Organization and Finance: Poland, p.313

капиталовите субсидии постъпващи в местните бюджети от различни министерства и ведомства могат да бъдат обединени в един общ пул, който да бъде определян в началото на всяка година и да се характеризира с определена устойчивост.

Алтернативно решение за повишаване и осигуряване на устойчивост на приходите от капиталовата субсидия е въвеждането на капиталова компонента в стандартите.¹ По този начин, субсидията ще стане част от делегираните дейности, което от своя страна ще реши въпросът за равнището на финансиране, което държавата трябва да осигурява. Едната възможност за определяне на сумата за капиталов компонент в стандартите е чрез идентифициране на инвестиционните потребности на общините. Другата възможност е държавата да определи сума, която е готова да задели за инвестиционна компонента и след това да я преразпредели към общините на пропорционален принцип - в зависимост от дела на разходите на конкретната община в общия размер на разходите за делегирани услуги. Така се осигурява минимално равнище на финансиране на общински инвестиции, като същевременно се подпомагат общини с ниски приходни постъпления.

Извън посочените предложения остават алтернативите за финансиране на общински инвестиции чрез дългово финансиране и публично-частни партньорства.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Инвестиционните възможности на българските общини постепенно се увеличават през периода 2003-2014 г. През последните две години, основен фактор довел до ръст на общинските инвестиции са капиталовите проекти, финансирани с безвъзмездна финансова помощ. Но ресурсите от безвъзмездната финансова помощ не могат да се приемат като източник за покриване на базисните общински потребности. Европейските средства се разпределят по определени критерии и между ограничен брой общини-бенефициенти. Изключвайки общинските инвестиции направени с безвъзмездна помощ, нивото на капиталови разходи на местно ниво в България е под средните стойности за Европейския съюз. За да се осигури устойчив инвестиционен процес на местно ниво, общините следва да мобилизират финансови ресурси за инвестиции от собствени и привлечени средства. Увеличаване на ресурсите за капиталови инвестиции може да се постигне чрез: повишаване на данъчните приходи чрез подобряване на събираемостта и/или въвеждане на нови местни данъци, преотстъпване/споделяне на приходи от държавни данъци, увеличаване на приходите от капиталова субсидия.

ЛИТЕРАТУРА

Министерство на финансите, Доклад за изпълнението на държавния бюджет 2003 г.
Министерство на финансите, Доклад за изпълнението на държавния бюджет 2004 г.

¹ Ненкова, Пр., Финансиране на инвестиции на местно ниво в България - състояние и проблеми, Четвърти годишник на Висше училище Колеж по икономика и администрация Пловдив, стр. 133

Министерство на финансите, Доклад за изпълнението на държавния бюджет 2005 г.
 Министерство на финансите, Доклад за изпълнението на държавния бюджет 2006 г.
 Министерство на финансите, Доклад за изпълнението на държавния бюджет 2007 г.
 Министерство на финансите, Доклад за изпълнението на държавния бюджет 2008 г.
 Министерство на финансите, Доклад за изпълнението на държавния бюджет 2009 г.
 Министерство на финансите, Доклад за изпълнението на държавния бюджет 2010 г.
 Министерство на финансите, Доклад за изпълнението на държавния бюджет 2011 г.
 Министерство на финансите, Доклад за изпълнението на държавния бюджет 2012 г.
 Министерство на финансите, Доклад за изпълнението на държавния бюджет 2013 г.
 Министерство на финансите, Доклад за изпълнението на държавния бюджет 2014 г.
Ненкова, Пр., Финансиране на инвестиции на местно ниво в България - състояние и проблеми, Четвърти годишник на Висше училище Колеж по икономика и администрация Пловдив
Чавдарова Г. и колектив, Анализ и оценка на изпълнението на общинските бюджети през 2002 г., НСОРБ, 2003 г.
Янкова Н. Иванов. Ст. и колектив, Териториални различия в България – тенденции, фактори и политики, Академично издателство Проф. Марин Дринов, 2010 г.
Anderson M., Local Government Finance in Europe Marten Andersson Productions, July, 2015
Andersson, Lars M., "Publications." Local Government Finance in Europe - Trends to Create Local Government Funding Agencies. Marten Andersson Production, 15 July. 2014. Web. 20 July 2015, Dexia, Sub-national public finance in the European Union, Summer 2012
 Dexia, Sub-national Governments in the European Union - Organizations, responsibilities and finance, July 2008
 Network of Associations of Local Authorities of South-East Europe, Fiscal Decentralization Indicators for: South-East Europe: 2006-2013, NALAS 2014
Peterson G., Muzzini E., Decentralizing basic infrastructure services
Shah, A., Local Governance in Developing Countries: Local Government Organization and Finance: Poland, World bank, 2006

ЯНИЦА ПЕТКОВА ДИМИТРОВА

*УНИВЕРСИТЕТ ПО БИБЛИОТЕКОЗНАНИЕ И ИНФОРМАЦИОННИ ТЕХНОЛОГИИ,
ГР. СОФИЯ*

СЪВРЕМЕННИ КОНЦЕПЦИИ ЗА ЛИДЕРСТВОТО

MODERN CONCEPTS OF LEADERSHIP

YANICA PETKOVA DIMITROVA

*STATE UNIVERSITY FOR LIBRARY STUDIES AND INFORMATION TECHNOLOGIES,
SOFIA*

Abstract: The changes that occur in the business environment, predetermined changes in the nature of organizations and approaches to their management. The modern conception of leadership is associated with the implementation of best practices for the overall successful development of organizations found in human capital management, customer relationships and partners in understanding the importance of the constructs of corporate culture, organizational identity and reputation, as the ability to create organizational reality that motivate, engage and inspire members of the organization in achieving the corporate vision.

Key words: transformational leadership, authentic leadership, shared leadership, distributed leadership, Theory U, corporate culture, organizational identity

Съвременната бизнес среда се дефинира като променлива, несигурна, комплексна, неопределена (Petrie, 2014). Бизнес организациите също претърпяват различни промени, за да предоставят подходящи „отговори“ на тенденциите, които се проявяват в окръжаващата среда – сливания и поглъщания, нарастване броя на виртуалните компании, процеси на свиване, намаляване на числеността на персонала и съкращаване на подразделения /downsizing/, стратегически алианси и пр., променя се и естеството на работа – повече специалисти предпочитат флексибилното работно време, много компании наемат фрилансери във връзка с изпълнението на различни проекти, работата от дистанция също е все по-често срещана форма на заетост. Гореописаните процеси, най-кратко могат, да бъдат обобщени чрез изказването на Jeff Barnes, ръководител на департамент Глобално лидерство на General Electric – “Вече не съществуват граници”. Всичко това налага промяна на подходите за управлението на организацията, на управлението и развитието на човешкия капитал, във връзка с насърчаване на привързаността към организацията, идентификацията с нея, поставя се съвсем различен акцент на качествата, необходими на лидерите, както и на пряко свързаните с лидерството процеси на създаване и управление на корпоративната култура и организационната идентичност. Ангажиментът на служителите към организацията се превръща в проблем от критично значение. Проявяват се тенденции за понижаване на значимостта на компанията за служителите. Независимо от позитивното отношение спрямо компанията, за която работят, много от тях не виждат дългосрочно кариерното си развитие именно в нея. Поколението на хилядолетието /millennials/ определя нагласата спрямо ангажимента на служителите и на естеството на

взаимоотношенията служител – организация. Основните мотиви, от които се ръководят те са – възможността за кариерно израстване, управлението на цялостното представяне, заплащането, репутацията, комуникацията. Поколението на хилядолетието оказва влияние и върху възприятията на представителите на другите поколения, спрямо ангажимента към компанията. Основна роля за повишаване ангажимента на служителите към организацията имат лидерите¹.

Гореписаните процеси налагат промяна на парадигмата за лидерството, която е свързана с цялостната организационна промяна. Тя може да се разглежда като промяна, насърчаваща т.нар. triple-loop learning /Argyris and Schon, 1996/. Необходимо е лидерите да се фокусират много повече върху интерактивността, колаборативността, осъществяването на т.нар. boundary spanning функции, към усъвършенстването на социалната и емоционалната интелигентности, към възприемането на многообразието в цялата му гама – като менажиране на хора с различна културна, етническа, религиозна принадлежност, представители на различни поколения и носители на различни персонални, национални ценности и нагласи; да поставят акцент на делегирането и на овластяването. Концепцията за лидерството се трансформира от индивидуална в колективна дейност, насърчава мрежовостта, минимизирането на организационната йерархия, свободното движение на комуникацията и обмяна на информация, креативността и генерирането на иновации.

Етапите, през които преминава теоретичното развитие на концепцията за лидерството, могат най-кратко да бъдат определени като: Период на Теорията за характерните черти – генетичната предопределеност, съгласно конкретни характеристики, на това кой да притежава силата и властта. Периодът 1950-60 г. на 20 в. – доминиращи са големите организации, характеризирани се с бюрократично управление. Правилата и стандартизираните процедури, както и рационалното планиране, се намират в основите на концепцията за управлението. Периодът 1970-80 г. разглежда лидерите като „агенти на промяната“, което е свързано с необходимостта организациите да се трансформират. Изисква се интердисциплинарност на лидерството, промяна на организационната йерархия чрез фокусиране спрямо адаптивността и флексибилността. Периодът 1990-2000 г. акцентира на мрежовостта в лидерството – то вече не е толкова индивидуална характеристика, колкото насърчаване усъвършенстването и развитието на членовете на организацията, променят се и изискванията спрямо специфичните компетенции на лидерите – оценява се възможността за управление на разнообразието, осъществяването на политики и практики в мултикултурна и крос културна среда, улавянето на тенденциите и действие в съответствие с преодоляване предизвикателствата, произтичащи от процесите на глобализация, разбиране значението и оптималното използване на капацитета на информационните технологии, което кореспондира с нарастващия брой виртуални организации. 21 век е определян като века на глобалното лидерство – отпадат твърде много ограничения /не само формални/ и действията на бизнес лидерите трябва да бъдат осъществявани в контекста на непрестанната промяна, но с презумпцията за устойчивост и възприемане на добри практики – за корпоративно

¹ 2014 Trends in Global Employee Engagement, AON Hewit

управление, за осъществяване на политики и стратегии в унисон с концепцията за Корпоративна социална отговорност и пр. (по Gitsharm et al., 2012).

Промяната в парадигмата за лидерството започва през 80-те години на 20 в. Тогава настъпват осезаеми политически, икономически, социокултурни промени, които изискват предефиниране на същността на организацията. Това е времето, в което се търсят нови подходи за постигане и усъвършенстване на конкурентоспособността на бизнес организациите и започва да се обръща по-сериозно внимание – от страна на теоретици и практики – на т.нар. „невидими ценности“ на компанията /корпоративната култура, организационната/корпоративната идентичност, имиджа и репутацията/, които едновременно с „твърдите“ показатели генерират добавена стойност за цялостното представяне на компанията в средата, в която реализира своята дейност. През този период се появява идеята за т.нар. „социална архитектура“ (Bennis and Nanus, 1985), представляваща процеса, чрез който лидерите обединяват служителите около визията на организацията и целите, поставени за постигането ѝ. Те осигуряват разбиране на значенията, заложили в същността на организацията, комуникирайки ги към вътрешните и външните стейкхолдъри; представят споделяната интерпретация на корпоративните събития, подпомагайки служителите в разбирането какво е очакваното от тях организационно поведение. Всичко гореописано подпомага процеса на повишаване на идентификацията с организацията и интернализирането на ценностите, заложили в същността на корпоративната култура, от служителите, създавайки им чувство за значимост на съответната дейност, която реализират с цел успешното осъществяване на корпоративната визия.

Корпоративната култура е средата, в която се поражда доверието на служителите към лидерите, за целта тази култура трябва да се стреми да насърчава „формирането на общности с еднакви етични ценности“ (Фукуяма, 1997:42). Следователно, корпоративната култура, в светлината на обединяването на членовете на организацията около етичните ценности е тази, която се основава на свободно протичащите двупосочни комуникации, споделянето на мнения, предложения и установяване чувство на взаимност и доверие, което да насърчава от една страна ръководителя да делегира повече права на служителите, а от друга – членовете на организацията да следват лидера си по пътя за осъществяване визията на компанията. Ако трябва да обобщим, можем да си послужим с очертанията от Т. Петев (2008:43) умения на лидера да увеличи своите последователи, да ги мотивира, подтиквайки ги към комуникация и действия, самият той да бъде пример и да служи за критерий за успешни практики според оценките на външните стейкхолдъри.

За да проследим развитието на процеса на превръщането на лидерството от индивидуална позиция в споделян процес, ще разгледаме концепциите за трансформиращото лидерство, автентичното, споделяното, дистрибутивното лидерство, за да достигнем до идеите на Теория U /Theory U/, която предполага лидерството да се осъществява с оглед на „възникващото бъдеще“, и да представим значението на упоменатите теории за развитието на съвременната организация.

Трансформиращото лидерство се основава най-вече на създаването на ангажираща членовете на организацията корпоративна цел; на акцент върху ефективното ръководство; на насърчаване развитието на способностите на служителите, а

не на утвърждаване на формалната структура на компанията (Barlett & Ghoshal, 1994). Трансформиращото лидерство се свързва с овластяването на служителите с цел успешно постигане на корпоративните цели. Трансформиращото лидерство има за цел не толкова да подкрепя стратегията, структурата и системата, а да създаде такава организационна реалност, към която членовете на организацията да се стремят да принадлежат и да допринасят за позитивното ѝ развитие. Корпоративната култура, функционираща в условията на трансформиращо лидерство, се основава на постигането на целите, на визията и на иновациите. Отворена е към нови възможности и предполага висока степен на адаптивност спрямо промяната (Bass, 1998). Стилът на управление на трансформиращия лидер има следните основни характеристики:

- Идеализирано поведение – необходимо е наличието на висока степен на комуникативни умения, чрез които трансформиращият лидер да представя ценностите, мисията, визията и свързаните с тях цели на компанията пред нейните членове, като ги насърчава в стремежа за успешното им осъществяване;
- Вдъхновяваща мотивация – възможността на лидера да поддържа мотивацията на членовете на организацията да се стремят да създават такава организационна реалност, към която биха искали да принадлежат;
- Интелектуални стимули – предоставяне на условия и реални възможности за споделяне на идеи, стимулиране на креативността и иновацията, нови подходи за разрешаване на проблеми и различен фокус спрямо политиките, стратегиите и процедурите на организацията;
- Внимание към отделната личност – подsigуряване на възможност за професионално развитие и кариерно израстване, чрез повишаване на специфичните компетенции на служителите (Bass & Avolio, 1994).

Трансформиращото лидерство се осъществява чрез разбирането за организацията като общност от единомислещи, които се стремят към успешното осъществяване на сходни цели. То насърчава мотивацията, различието, предоставя интелектуални стимули, чрез които повишава ангажимента на служителите към организацията и задава нови параметри на „начина, по който вършим нещата, които ни заобикалят“. Тесон (Tesone, 2000) счита, че когато лидерите използват мисията на организацията като способ за мотивация на служителите, те подпомагат повишаването на идентификацията на служителите с организацията, следствие от което е позитивирането на производителността и съответно – повишаване на конкурентоспособността.

Друга съвременна теория, в контекста на разглежданата проблематика, е тази за автентичното лидерство. Едно от определенията за автентично лидерство е, че то представлява „...процес, произтичащ едновременно от позитивните психологически възможности и организационния контекст, предразполагащ към развитие, като резултатът е висока степен на самосъзнание и самостоятелно регулиране на позитивно поведение за част от лидерите и останалите членове на организацията, насърчаващи позитивното самоусъвършенстване. Автентичният лидер е уверен, надежден, оптимистичен, флексибилен, открит, морален/етичен, ориентиран към бъдещето и отдаващ приоритет на усъвършенстването на членовете на организацията по посока на развитие на лидерски качества за всеки един от тях. Автентичният лидер не се опитва да принуждава или рационално да повлиява останалите, неговите ценности, вярвания и поведението му служат като

модел за усъвършенстване на останалите членове на организацията” (Luthans and Avolio 2003: 243). Лутанс и Аволио (2003) упоменават, че спрямо тяхната теория за автентичното лидерство, теорията за трансформиращото е оказала съществено влияние. С развитието на концепцията, обаче, се очертават и съществените разлики между тях, на които няма да се спираме. По-късно Аволио и Гарднър (Avolio and Gardner, 2005) определят автентичното лидерство като позитивно лидерство, което комбинира в себе си характеристики на трансформиращото, харизматичното, служещото, духовното лидерство, както и на други форми на лидерство.

Последователите на автентичните лидери ги възприемат като етични. Основаното на ценности автентично лидерство е концепция, която предефинира организационната реалност по посока на превръщането на всеки един от членовете ѝ в лидер, чрез усъвършенстване на собствената му експертиза, с акцент на т.нар. „меки умения”, повишаване нивото на вътрешната мотивация, насърчаване на поведение, необременено от йерархичността на отношенията.

Лидерите и техните последователи не се отличават съществено едни от други. Амар (Amar, 2001) описва концепциите за лидерството и тези за последователите като взаимосвързани и неотделими една от друга. Големан, Бойтазис и МакКий (Goleman, Boytazis & McKee, 2002) определят концепцията за последователите като огледално отражение на тази за лидерството. Така се появява теорията за „неформалното”, „дисперсионното”, „неочакваното” лидерство, която апелира за създаването на значително олекотен от формалности модел на лидерството, в рамките на който лидерът трябва да се абстрахира от формалните йерархични особености на организацията. Идеята е служителите, независимо от нивото на организационната йерархия, на което се намират, да могат да упражняват лидерски функции, които да подобряват цялостното развитие на организацията. Лидерството се трансформира от индивидуална характеристика в нова парадигма, посредством която се предефинира като колективна практика (Raelin, 2003:5). Тази парадигма кореспондира пряко с овластяването (empowerment), което насърчава креативността на членовете на организацията. Всеки от тях бива поощряван да действа като лидер в обхвата на своите компетенции. Раелин определя организацията, която въвежда и прилага новата парадигма за лидерството, като „leaderful”, детерминирана от колективно и равностойно лидерство. В основата на постигането на такъв тип управление стои възможността за разграничаване между лидера (leader) и лидерството (leadership). Последното се разбира като процес на генериране на смисъл (sensemaking) и предлагане на решения на групово ниво, докато лидерът се идентифицира като такъв на базата на съществуващите отношения с неговите последователи. Този тип лидерство се свързва с теорията за комплексните адаптивни системи (Димитрова, 2013). Тук откриваме и пряка връзка с т.нар. „дистрибутивно” лидерство (distributed leadership – Brown & Gioia, 2002), характеризиращо се с интерактивна динамика, в условията на която всеки от членовете на организацията се изживява като лидер и последовател в различно време и по повод реализирането на различни организационни цели.

Необходимо е да упоменем и концепцията за споделеното лидерство /shared leadership/, което се *„явява гъвкаво организационно средство в критични и в рутинни ситуации”* (Петев, 2008: 41). Този тип лидерство изменя традиционната организационна йерархия чрез делегирането на конкретни права от лидера на неговите подчинени, т.е. предоставя реалната възможност на всеки да поеме

ролята на лидер в сферата, в която е най-компетентен. Съществуват различия между споделеното и дистрибутивното лидерство, които отразяват различните разбирания относно лидерството. Дистрибутивното лидерство е „концертивна“ /"concertive"/ дейност, спонтанно взаимодействие и интуитивни работни взаимоотношения, които представляват форма на институционализация – от непланирани, краткотрайни взаимодействия, до въвеждане на конкретна организационна политика и свързаните с нея практики (Gronn, 2002). Споделеното лидерство се разбира като допълнително предимство за организацията чрез акомулирането на колективното влияние.

Ван Книпенберг и Хог (Van Knippenberg and Hogg, 2003b) предлагат модел, в който изходната точка е теорията за социалната идентичност (SIT, Taifel and Turner, 1979/ и разглежда лидера като член на групата (определян от авторите като „prototypical“), и като такъв, той мотивира останалите нейни членове, за реализиране на съответни действия в унисон с постигане на целите на организацията. Моделът, наречен от авторите си – Модел на организационната ефективност, свързан със социалната идентичност (Social Identity Model of Organizational Leadership – SIMOL) - е предназначен да служи за рамка, която подпомага анализирането на ефективността на лидерството в организацията. Един от базисните аспекти на модела са теориите за трансформиращото и за харизматичното лидерство. Моделът е подходящ за прилагане в организации, намиращи се в период на осъществяване на значима организационна промяна – например сливане - и целта му е да насърчи лидерите да бъдат не само агенти на промяната (agents of change), но и агенти на непрекъснатостта, на приемствеността (agents of continuity). Защото именно идентичността е тази, която е в състояние да съхрани основните постулати на корпоративната култура и да подsigури преминаването през процеса на организационна трансформация като не толкова травматично събитие.

Глобалните предизвикателства на настоящето поставят организациите пред необходимостта да преоткрият собствената си същност – чрез рedefиниране на организационната идентичност, която да ги подпомогне в процесите на организационно учене, създаване, развитие. Според Теория U (Scharmer, 2007) лидерството трябва да се осъществява от позицията на „възникващото бъдеще“. Този тип лидерство поставя акцент на колективните възможности в управлението, които целят нарастването на по-съзнателните, целенасочени и стратегически подкрепени възможности за отговор на предизвикателства на окръжаващата среда. За да достигнат до най-дълбоките нива на ученето и на колективната интелигентност, лидерите се нуждаят от въвеждането на нова социална технология, която да активира действието на три основни компонента – интелектуалният капацитет /разбиран като „отворения ум“ /open mind/, емоционалната интелигентност /разбирана като „отвореното сърце“ /open heart/ и духовната интелигентност /разбирана като „отворената воля“ /open will/. Лидерите развиват способности да ръководят от т.нар. „вътрешно пространство“ /inner space/, пресъздават ги от гледна точка на бъдещето и този процес е т.нар. „предусещане“ /presensing/, състоящо се от пет действия – съ-иницииране, съ-развитие, предусещане, съ-усещане, съ-съзидание – това е U образната крива, която групата трябва да премине, за да започне да действа като едно цяло и да генерира възможности с оглед на възникващото бъдеще.

В рамките на теория У членовете на организацията се разглеждат като формиращи целите, които, посредством тяхната ефективност, ще бъдат успешно реализирани. Тук лидерството се обособява като колективен процес, осъществяван на много нива – индивидуално, групово, институционално и глобално.

Предизвикателствата пред лидерството на този етап се откриват в няколко направления – първото от тях е опасността от твърде голяма свобода на действия на членовете на организацията по отношение на процесите, свързани с овластяването, с вземането на решения и с неясния статут на отговорността – т.е. персонализирането ѝ. Опитът и обучението могат да заменят необходимостта от лидерска подкрепа или необходимостта от създаване на организационна структура. Онлайн базираните организации изискват и онлайн лидерство. Съществува реална възможност служителите на организацията да се почувстват твърде слабо свързани (*loose couple*) и от там да се понижи нивото им на идентификация с организацията, намаляване на ангажмента към нея и всички останали негативи, произтичащи от тези процеси. Казаното поставя въпросите дали все още е необходима личността на ръководителя, как да бъдат осъществявани процесите на мотивация и комуникацията на организационно ниво. От критично значение за преодоляването на набелязаните тенденции е разбирането на значението, което имат конструктите на корпоративната култура и на организационната идентичност, които подпомагат както осъществяването на промяната, така и подсигляването на континентитета, който представлява механизъм за възприемане на идеята за константния ѝ характер и действията в унисон с него, които се явяват гаранция за устойчивост и повишаване на конкурентното представяне.

Можем да обобщим, че лидерството на съвременните организации изисква създаването на комплексност - защото управлението им в условията на съвременната динамична бизнес среда означава поддържането им на ръба на хаоса. От една страна, лидерите трябва да насърчават комуникацията и интеракциите между стейкхолдърите, членовете на организацията да генерират нови идеи, да прилагат иновативни решения. От друга, е необходимо поддържането и на бюрократичния контрол в организационното управление. Следователно лидерството на съвременните организации трябва да има възможността да открие пресечната точка между „бюрократията и анархията“ (Boal and Schulz, 2007: 412). Най-важното в условията на непрекъсната промяна е насърчаването на процесите за организационно учене.

ЛИТЕРАТУРА

- Димитрова, Я., Организационната идентичност – „невидимата ценност“ на съвременната организация, АИ „Проф. Марин Дринов“, С. 2013
- Петев, Т., *Комуникационната спирала. Трансформации и конфликти*. София, АСКОНИ-ИЗДАТ, 2008
- Фукуяма, Фр., *Доверие. Новите основи на световния просперитет*. София, Рива, 1997
- Amar, A. D., *Managing knowledge workers: Unleashing innovation and productivity*. Westport, CT, Quorum Books, 2001.
- Argyris, C. and Schön, D., *Organizational learning II: Theory, method and practice*, Reading, Mass: Addison Wesley, 1996.
- Avolio, B. J., & Gardner, W. L., (2005). Authentic leadership development: Getting to the root of positive forms of leadership. *The Leadership Quarterly*, 16, 315–338.
- Bartlett, C. & Ghoshal, S., Changing the role of Top Management: Beyond strategy to purpose. *Harvard Business Review*, 1994 Vol. 72, No. 6, pp. 79-88.

Bass, B. and B. Avolio, *Improving Organizational Effectiveness Through Transformational Leadership*. Thousand Oaks, CA, Sage, 1994.

Bass, B., *Transformational Leadership. Industrial, Military and Educational Impact*. New Jersey, Lawrence Erlbaum Associates Inc., 1998.

Bennis, W. and B. Nanus, *Leaders – The Strategies for Taking Charge*. New York, Harper Row, 1985.

Boal, K. B. and P. L. Schulz, *Storytelling, time, and evolution: The role of strategic leadership in complex adaptive systems*. – *The Leadership Quarterly*, 18, 2007, p. 411 – 428.

Brown, M. E. & D. A. Gioia, Making things click: Distributive leadership in an online division of an offline organization. – *Leadership Quarterly*, 13, 2002, № 4, p. 397 – 420.

Gitsham M., Wackrill, J. Bahter, Gr et al., *Leadership in the Rapidly Changing World*, Ashridge & ILBF, 2012.

Goleman, D., R. Boyatzis & A. McKee, *Primal leadership: The hidden driver in great performance*. – In: *Harvard Business Review on Breakthrough Leadership*. Boston, Harvard Business School Publishing Corporation, 2002, p. 25 – 50.

Gronn, P., Distributed Leadership as a Unit of Analysis, *Leadership Quarterly*, 13(4), pp.423-51, 2002

Luthans, F., & Avolio, B. J., Authentic leadership development. In K. S. Cameron, J. E. Dutton, & R. E. Quinn (Eds.), *Foundations of a new discipline Positive organizational scholarship* (pp. 241–261). San Francisco: Berrett-Koehler, 2003.

Petrie, N., *Future Trends in Leadership Development*, White Paper, Ceenter for Creative Leadership Development, 2014.

Raelin, J. A., *Creating Leaderful Organizations: How to Bring out Leadership in Everyone*. San Francisco, CA, Berrett-Koehler Publishers, 2003.

Scharmer, O., *Theory U: Leading from the Future as it Emerges*, Bernett-Koehler Publishers, 2007

Tajfel, H. and J. C. Turner, An integrative theory of intergroup conflict. – In: Austin, W. C. and S. Worchel (eds.). *The social psychology of intergrouprelations*. Monterey, CA, Brooks/Cole, 1979, p. 33 – 47.

Tesone, D. V., Leadership and motivating missions: A model for organizations from science literature. – *Journal of Leadership Studies*, 2000, № 7, 60–80.

van Knippenberg, D., & Hogg, M. A., A social identity model of leadership effectiveness in organizations. In R. M. Kramer, & B. M. Staw (Eds.), *Research in Organizational Behavior*, vol. 25 (pp. 245–297). Amsterdam 7 Elsevier, 2003b.

2014 Trends in Global Employee Engagement, AON Hewit

ИГОРЬ А. ГАЛИЦА

УНИВЕРСИТЕТ ПО ИКОНОМИКА И ПРАВО "КРОК", КИЕВ, УКРАИНА

**КРЕАТИВНО-ИННОВАЦИОННЫЙ ПОТЕНЦИАЛ СОТРУДНИКА И
ВНУТРИХОЗЯЙСТВЕННАЯ ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНО-ИННОВАЦИОННАЯ ЭЛИТА¹**

**EMPLOYEE'S CREATIVE-INNOVATIVE POTENTIAL AND INTRAECOMIC
INNOVATIVE BRAINPOWER**

IHOR A. HALYTSIA

UNIVERSITY OF ECONOMICS AND LAW "KROK", KYIV, UKRAINE

Abstract: In article it is shown, that systemacy of the modern manufacture increases in connection with importance of the personal information growth. Principles of the told (not told) word by the employee of the enterprise as the major principles of modern management are stated. The intraeconomic innovative brainpowers' role as one of mechanisms of employee's creative-innovative potential stimulation and generating of the personal information is shown.

Key words: employee's personal information, principles of the told (not told) word by the employee, intraeconomic innovative brainpowers.

В современных условиях с особой остротой встает задача поиска новых источников повышения конкурентоспособности. Это связано с целым рядом обстоятельств. Во-первых, повышается уровень нестабильности хозяйственного развития в результате так называемых "экономических стрессов" (качественных скачков) в экономике. Во-вторых, многие ресурсы либо исчерпаны, либо находятся на грани исчерпания. В-третьих, современное производство, особенно высокотехнологическое, существенно усложняется как в техническом, так и организационном отношении.

В этих условиях задача поиска новых источников повышения конкурентоспособности превращается в основную задачу любого субъекта хозяйствования. Причем данные источники могут находиться как в традиционных сферах, так и в совершенно новых областях деятельности предприятия.

Как это не парадоксально, но одним из мощнейших источников повышения конкурентоспособности предприятия может сейчас стать "слово сотрудника", то есть индивидуальная информация, известная тому или иному сотруднику или генерируемая тем или иным сотрудником.

Предложения, генерируемые сотрудниками, всегда были конкурентным ресурсом предприятия и реализовывались через системы рационализаторства. Однако в индустриальную эпоху рационализаторство воспринималось как важный, но лишь как вспомогательный конкурентный ресурс предприятия. В современных условиях индивидуальная информация сотрудника превращается в мощнейший конкурентный ресурс предприятия. Под индивидуальной информацией сотрудника

¹ Автор информирует читателя о том, что приоритет на данное научное направление и авторские права на данную статью подтверждены свидетельствами Государственной службы интеллектуальной собственности Украины от 25.06.2012 №44424, 18.07.2012 № 44775, 18.03.2013 №48332.

(далее - ИИС) мы понимаем любую важную для предприятия информацию, известную тому или иному сотруднику на данный момент, независимо от того, сгенерирована ли данная информация лично этим сотрудником или получена им из вне.

Почему же возрастает роль ИИС в постиндустриальную эпоху? Причины данной закономерности две. Во-первых, существенно возрастает системность современного производства. Индустриальное производство - это сотни, тысячи и десятки тысяч системообразующих связей, а постиндустриальное производство - это сотни тысяч и миллионы системообразующих связей. Во-вторых, существенно сокращаются "жизненные циклы" знаний, то есть период, в течение которого знания являются актуальными и не замещаются новыми знаниями более высокого уровня.

Совершенно очевидно, что в таких условиях ни один руководитель и ни одна группа специалистов не может обладать всей необходимой информацией и знаниями для принятия наиболее эффективных решения. Для принятия таких решений необходимо широко привлекать ИИС. Ибо только сотрудники видят глубинные системообразующие связи на предприятии, которые "с управленческой высоты" просто не может увидеть руководство и ведущие специалисты. Именно, поэтому, крайне необходимо аккумулировать, анализировать и широко использовать индивидуальную информацию любого сотрудника. Люди на предприятия должны хотеть говорить, а руководство предприятия должно хотеть и уметь их слушать. Или, если говорить проще, индивидуальная информация сотрудника должна быть трансформирована в коллективную информацию предприятия.

Причем необходимо, четко отметить, что за любую использованную ИИС, сотрудник должен дополнительно материально вознаграждаться в соответствии с результатами хозяйственного использования на предприятии этой информации.

Причем предоставление ИИС руководству должно носить исключительно открытый характер. Это означает, что любой сотрудник исключительно по своему усмотрению, независимо от действий или бездействия любых других лиц, может предоставить руководству (или специальному органу) предприятия любую ИИС, которую сочтет необходимой. Любое ограничение в предоставлении ИИС руководству предприятия может привести к тому, что та или иная ИИС "уйдет к конкурентам" и предприятие утратит значительные преимущества в рыночной борьбе.

Учитывая все выше изложенное, можно говорить о двух важнейших принципах управления современным субъектом хозяйствования - принципе сказанного слова и принципе не сказанного слова.

Принцип сказанного слова заключается в следующем: любая ИИС, предоставленная руководству предприятия (или любой организационной структуры), может оказаться бесценной для обеспечения конкурентоспособности предприятия (организационной структуры) в стратегической и тактической перспективе.

Принцип не сказанного слова заключается в следующем: любая ИИС, не предоставленная руководству предприятия (или любой организационной структуры) или предоставленная руководству предприятия (организационной структуры), но проигнорированная им, может оказаться важнейшим фактором снижения конкурентоспособности предприятия (организационной структуры) в стратегической и тактической перспективе и даже фактором, приводящим к банкротству предприятия.

Таким образом, слово сотрудника превращается в мощнейший конкурентный ресурс предприятия (организационной структуры). Эффективное использование слова сотрудника может значительно укрепить конкурентные позиции предприятия (организационной структуры). В тоже время не использование слова сотрудника или не эффективное использование слова сотрудника может значительно подорвать конкурентоспособность предприятия (организационной структуры) и даже привести к банкротству субъекта хозяйствования.

Что бы понять, насколько важны принципы сказанного и не сказанного слова, рассмотрим несколько примеров.

Когда корпорация Форда начинала проигрывать европейским и японским производителям автомобилей, она полностью изменила свою политику. Рабочим бросили клич «создавайте автомобиль своей мечты – давайте свои предложения». И обычные простые предложения подчас давали колоссальный эффект. Так один из рабочих предложил унифицировать головки от болтов, чтобы не возиться разными ключами [1]. Если бы руководство проигнорировало это предложение, то понесло бы масштабные потери.

Другой пример. Один из сотрудников «Хьюлетт-паккард» предложил фирме разрабатывать оборудование для биотехнологической промышленности. Это предложение было отклонено как не соответствующие продуктовой специализации фирмы. Сотрудник ушел из фирмы и за счет венчурного фонда создал свое предприятие по производству оборудования для биотехнологической промышленности, которое начало пользоваться большим успехом [2]. Корпорация, отклонившая предложения сотрудника, понесла огромные потери.

Для максимального использования креативно-инновационного потенциала сотрудников предприятия и стимулирования их к генерированию нового знания, с нашей точки зрения, могут эффективно использоваться принципы и механизм внутрихозяйственных интеллектуально-инновационных элит (ВИИЭ).

С помощью ВИИЭ фактически создаются внутрихозяйственный рынок интеллектуальных ресурсов. Ибо для того чтобы попасть в ВИИЭ необходимо создать наилучший результат интеллектуальной деятельности (далее – РИД). Поэтому, сотрудники предприятия постоянно конкурируют за создание наилучшего РИД, что бы попасть в ВИИЭ.

Элиты в любом виде деятельности представляют собой «золотой фонд» наиболее квалифицированных специалистов и основной конкурентный ресурс. Если говорить в целом, то к элите в том или ином виде деятельности можно отнести совокупность индивидуумов, обладающих наилучшими профессиональными характеристиками и дающими наилучшие профессиональные результаты. Всегда говорили о литературной, научной, медицинской, юридической и прочих профессиональных элитах.

Но в современных условиях коренным образом меняется мир. Он переходит от индустриального к глобально-постиндустриальному этапу, где основным ресурсом является уже не техника, технология, энергоносители, а новые знания, превращенные в инновационный потенциал. Соответственно, индивидуумы, способные генерировать новое знание являются основным конкурентным ресурсом, как государства, так и конкретного субъекта хозяйствования. Особенно это касается субъектов хозяйствования.

Если давать определение внутрихозяйственной интеллектуально-инновационной элите (далее - ВИИЭ), то в общем виде – это совокупность

сотрудников предприятия, выделенная по конкретному критерию (критериям), структурированная соответствующим образом и управляемая по определенным принципам, обладающих наибольшим интеллектуально-инновационным потенциалом и дающих наибольший интеллектуально-инновационный результат.

Причем ошибочно думать, что в эту элиту могут входить лишь люди с высоким уровнем формального образования. История науки и техники знает не одинокие примеры, когда выдающиеся интеллектуально-инновационные результаты давали индивидуумы, не имевшие формального образования. Поэтому единственный критерий вхождения в данную элиту – это получение наилучших интеллектуально-инновационных результатов.

Интеллектуально-инновационная элита предприятия является его «золотым фондом» и одним из важнейших конкурентных ресурсов. Потеря кого-либо из ее представителей (не говоря уже о потере определенной ее части), как правило, приводит к снижению (и порой значительному) уровня конкурентоспособности предприятия. Поэтому для деятельности представителей интеллектуально-инновационной элиты должны быть созданы как можно более комфортные условия. Представителям данной элиты необходимо предоставлять экономические, социальные, моральные привилегии, которые, с одной стороны, стимулировали бы их к наиболее эффективной инновационной деятельности, а с другой — крепко «привязывали» к «своему» предприятию: ведь увольнение будет означать потерю всех привилегий.

Привилегии для представителей инновационной элиты должны использоваться не только в период их трудовой деятельности, но и после выхода на пенсию: это внушит уверенность в завтрашнем дне и еще больше «привяжет» к «своему» предприятию.

Необходимо отметить, что интеллектуально-инновационные элиты должны быть полностью открытыми системами: возможность войти в них должен иметь любой сотрудник предприятия. Единственный критерий, который дает право на вхождение в элиту, — соответствующие интеллектуально-инновационные достижения. Таким образом, элиты будут пополняться за счет инноваторов, достигших наилучших результатов. Между инноваторами таким образом организуется постоянная конкуренция за генерирование наилучшего РИД. Те или иные ограничения для вхождения в элиту, кроме соответствующих интеллектуально-инновационных достижений, могут привести к серьезным отрицательным последствиям.

Жизнь вплотную ставит во главу угла проблему практического формирования и управления внутрихозяйственными интеллектуально-инновационными элитами. Раньше подобные элиты воспринимались как некоторое четко не определенное явление (скорее философское, нежели экономическое), не имеющее четких границ и критериев идентификации. В современных условиях интеллектуально-инновационные элиты должны быть сформированы как конкретные внутрихозяйственные институты, то есть как внутрихозяйственные системы, имеющие четкие элементы, структуру, иерархию, критерии вхождения, а также принципы и механизмы управления.

Необходимо отметить, что ВИИЭ - это один из самых мощных и дешевых ресурсов повышения конкурентоспособности предприятия. Мощный он потому, что позволяет стимулировать результаты интеллектуальной деятельности сотрудников, коммерциализировать их и превратить в сильнейший конкурентный ресурс. Один из

самых дешевых потому, что создание ВИИЭ не требует никаких дополнительных материальных вложений, а требует лишь внутрифирменной организационной перестройки системы управления. ВИИЭ создает дополнительные стимулы для активизации и повышения эффективности интеллектуально-инновационной деятельности, так как для того, что бы войти в ВИИЭ нужно создать как можно больше и как можно лучшего качества результатов интеллектуальной деятельности, которые потом коммерциализируются и превращаются в конкурентный ресурс Система и механизм ВИИЭ детально описаны в статье автора [3].

ЛИТЕРАТУРА

1. Пусенкова Н.Н., Такая "простенькая сказочка" или как производить то, что покупается // ЭКО. – 1991. - № 7. – С. 167-170.
2. Капиталистическое управление: уроки 80-х /Грачев М.В., Соболевская А.А., Кузин Д.В., Стерлин А.Р. / Под.ред. А.А. Дынкина. – М.: Экономика, 1991. - 127с.
3. *Halytsia I.*, Intellektuelle Innovationseliten als konkurrenzfähige Ressource der Wirtschaftssubjekte // Journal L Association 1901 "SEPIKE". - 2013. - №1- p.65-7.

ДЕНИЦА СТЕФАНОВА-БОГДАНСКА

ЮГОЗАПАДЕН УНИВЕРСИТЕТ „НЕОФИТ РИЛСКИ“, ГР. БЛАГОЕВГРАД

ХОРАТА В ТРУДОВИЯ ПРОЦЕС И ТЯХНОТО УПРАВЛЕНИЕ

PEOPLE IN THE LABOUR PROCESS AND THEIR MANAGEMENT

DENITZA STEFANOVA-BOGDANSKA

SOUTH WEST UNIVERSITY "NEOFIT RILSKI", BLAGOEVGRAD

Abstract: To manage people primarily means to influence them so as to achieve predefined goals in the strategy of the organization. Modern management of the associates in a company is characterized by the pursuit of the managers to direct the behavior of the employees in a way that they would motivate them to put their greatest efforts to achieve the goals of the entire organization.

Key Words: human resources, investment, human capital management.

За постигане на своите цели всяка организация използва разнообразни ресурси. Едни от тях са човешките ресурси, т. е. хората в организацията - ръководители, работници и служители, които от икономическа гледна точка не се различават от нейните материално-веществени ресурси и със своята професионална квалификация и личностни качества правят възможно постигането на стопанските ѝ цели. Всички организации осъществяват дейността си чрез хората и затова ефективността на функционирането им зависи от умелото им управление и използване. Хората могат да се разглеждат от една страна като трудови ресурси, от друга - като личности с определени способности, потребности, интереси и очаквания и от трета - като членове на даден колектив [Шопов и др., 2003].

Човешките ресурси осъществяват кръгооборота на материалните и паричните ресурси, те са в основата на всички промени, като човешкият фактор е капитал, носещ определена изгода за фирмата [Стефанов, 2010]. За да придобие способността да влага определена по качество и количество работна сила и за да стане всеки индивид човешки ресурс, държавата, семейството и работодателят правят и ще правят дългосрочни инвестиции. С непрекъснатите промени в техниката и технологиите, и инвестициите в човешките ресурси непрекъснато се увеличават. Това определя хората в организацията като относително най-скъпият ѝ ресурс, най-важният и неизчерпаем, тъй като може да се развива. Той е и капитал, който работи с една малка част от своята умствена способност. За разлика от веществените, човешките ресурси са живи същества, които имат свои материални, духовни и социални потребности и които се сдружават в професионални организации за защита на интересите си, произтичащи от тези потребности [Хачатурян, 2007].

Хората в трудовия процес са капитал, а инвестициите в човешкия капитал предоставят възможност на организацията да отговори ефективно на предизвикателствата, които ѝ отправя развитието на техниката, технологията, организацията и пазарната конюнктура, както и глобализацията на икономиката. Инвестирането в човешкия капитал е обективна необходимост за проспериращата

организация. За К. Владимирова [Владимирова, 2006] човешкият капитал е сред най-значителните ресурси, които може да притежава отделния индивид, организациите и държавата. Формирането на човешкия капитал изисква инвестиции от време и материални ресурси. Решението за инвестиции се взема, като се отчитат дългосрочните изгоди от направените инвестиции за трудовия доход, социалния статус, цената на свободното време, пропуснатите ползи и др.

Днес никой не спори за това, че управлението на човешките ресурси е стратегическа дейност, която трябва да направи възможно количеството, качеството и структурата на заетите, както и тяхната дейност и поведение да се подчинят на бизнес-стратегията на организацията. Тази дейност трябва да се интегрира по такъв начин с управлението на всички останали ресурси в организацията, че да се постигнат, нейните стратегически цели максимално ефективно. Управлението на човешките ресурси в организацията според Flippo е планиране, организиране, ръководене и контролиране на набирането, подбора, развитието, заплащането, интегрирането, поддържането и освобождаването на човешките ресурси с цел да се постигнат определени индивидуални, организационни и обществени цели [Flippo, 1994], а управлението на персонала обикновено се разглежда като социално доминирана дейност, като управление на хората в рамките на фирмата, т.е. само хората, които работят при даден работодател. Счита се, че тази дейност е насочена предимно към отчитане потребностите и интересите на наемните работници и служители в трудовия процес. С развитието на индустриалното производство се появява необходимостта от по-различен тип работници - с други изисквания към разпределението на трудовите задачи, условията на труда, взаимната зависимост и самостоятелност и т.н. Това кара работодателите да осъзнаят потребностите от повишаване на квалификацията им, подготовката им за адаптиране към изменящите се производствени условия, вземане на различни социални мерки и др. Във връзка с това постепенно се обособяват различни управленски функции, за които се изграждат впоследствие специални отдели, чиито дейности се централизират като мениджмънт на персонала. Мениджмънтът на персонала е функция на фирмения мениджмънт, която трябва да осигури оптимално използване на човешките ресурси при взаимна полза за отделната личност, фирмата и обществото като цяло. Тя се осъществява не само от мениджърите по персонала, но и от всички други ръководители, които зависят в своята дейност от хората за постигане на предназначените цели [Колчагова и др., 1992].

Според някои учени за управлението на човешките ресурси се изисква поливалентна, широко профилна подготовка на ръководителите, които се занимават с това. Те трябва да познават не само обекта на управлението - работниците и служителите в трудовия процес, но и да имат задълбочени познания по:

- разработването и изпълнението на бизнес-стратегията на организацията;
- състоянието, тенденциите и закономерностите на паричния, капиталовия, стоковия, инвестиционния, валутния и трудовия пазар;
- състоянието и тенденциите в развитието на външната и вътрешната социална среда;
- проблемите на икономиката, организацията и управлението на труда, на планирането и финансовата дейност на организацията, на икономическото, трудовото и социалното законодателство и др. [Колчагова, 1999].

Управлението на човешките ресурси всъщност е съвкупност от нови техники и подходи за изпълнение на традиционната функция по управление на персонала. Управлението на човешките ресурси може да се дефинира и като стратегически подход за осигуряване, развитие, ръководене, мотивиране и активно ангажиране на ключовия ресурс на стопанските организации - хората, които работят в тях и за тях. Управлението на човешките ресурси е теория и практика, относително самостоятелна, но и част, функция или подсистема на общата система на управление. В този смисъл и от формална гледна точка има много общи неща между управлението на човешките ресурси и управлението на другите ресурси и дейности.

А.А.Хачатурян счита, че управлението на човешките ресурси се намира в тясна връзка с главните световни тенденции в еволюцията на обществото и икономиката, т.е.:

- глобализация и интернационализация на икономиката и управлението;
- преход от традиционните принципи на управление „икономичност, отчет, контрол“ към новите - „партньорство, хуманност, екологичност“;
- използване на информационните технологии в управлението.

Той анализира конкретните форми и методи за формиране на корпоративната култура в организацията, развитие на мотивационните механизми за повишаване ефективността на труда на персонала, оценяване на неговата работа и стимулирането на труда [Хачатурян 2007].

В частния сектор въпреки интензивното му развитие през последните години, съвременните идеи за управлението на човешките ресурси навлизат сравнително бавно. Причините за това са много, някои от които са:

- доминиращите малки и средни предприятия в частния сектор;
- кризата в страната, която налага и на частния сектор "стратегията на оцеляването";
- сравнително високата безработица в страната, която неизбежно налага "твърдите" ценности на управлението на хората в трудовия процес;
- липсата на достатъчно знания за управлението на хората в трудовия процес на заетите в частния сектор на икономиката [Шопов и др., 2006].

Практиката по управлението на хората в трудовия процес показва, че ние изоставяме в тази област, както в публичния, така и в частния сектор на икономиката. Това неизбежно води до непълноценна реализация на хората в трудовия процес, до неефективно използване на човешките, финансовите и материалните ресурси, до ниска производителност и загуба на конкурентна способност. В този смисъл възприемането на съвременните принципи и ценности на управлението на човешките ресурси може и трябва да се разглежда като един от основните фактори за умножаване възможностите на икономиката, за повишаване на производителността и за излизане от дълбоката икономическа криза, в която се намира страната. Освен това практиките в управлението на човешките ресурси са различни във времето и пространството. Няма универсална практика в областта на управлението на човешките ресурси. Успешните практики са тези, които се адаптират успешно към ситуацията, позволяват да се отговори на предизвикателствата, пред които всеки момент може да бъде изправена организацията, като се усвоят и приложат приносите от управлението на човешките ресурси за постигане на по-ефективна и продуктивна трудова дейност.

ЛИТЕРАТУРА

- Владимова, К.*, Управление на човешките ресурси (стратегии, стандарти, практики). София: Стопанство, 2006.
- Колчагова, Б. и Н. Танева*, Организация и управление на производството. София: ТУ, 1992.
- Колчагова, Б.*, Мениджмънт на персонала. София: ТУ, 1999.
- Стефанов, Л.*, Управление на възнагражденията. София: София консултинг, 2010.
- Хачатурян А. А.*, Управление човешките ресурси в бизнес-организации: Стратегические основы. Москва: Издательство ЛКИ, 2007.
- Шопов, Д. и др.*, Наръчник по управление на човешките ресурси. София: Труд и право, 2002.
- Шопов, Д. и М. Атанасова*, Управление на човешките ресурси. Част 1. София: Тракия-М, 2003.
- Flippo, E.*, Personnel Management. NY: McCraw-Hill, 1994.

ЛАЛКА БОРИСОВА

МЕЖДУНАРОДНО ВИСШЕ БИЗНЕС УЧИЛИЩЕ, ГР. БОТЕВГРАД

**АКАДЕМИЧНО ПИСАНЕ – ПРИНЦИПИ ПРИ ОФОРМЯНЕ НА ПИСМЕНИ
МАТЕРИАЛИ**

ACADEMIC WRITING - PRINCIPLES OF PREPARATION OF WRITTEN MATERIALS

LALKA BORISOVA

INTERNATIONAL BUSINESS SCHOOL, BOTEVGRAD

Abstract: The actuality of the topic of the article is indisputable. The academic style used by students in different written assignments. The used vocabulary is consistent with the norms of the Bulgarian language and faces the requirements of various written forms. Most often students write term papers as of independent studies written in the form of essays, reports, case studies. Each teacher sets mandatory technical requirements for the design according to the nature of the discipline. Therefore, the success of any course work depends on the requirements set by the teacher/lecturer. These requirements, in turn, are directly related to the studied material, because the goal is students to demonstrate what they have learned during and from the corresponding course. In the framework of each subject students, pass different courses, which require use of various methodologies for technical arrangement. The purpose of this article is to help students by providing specific rules and requirements for the design of written assignments. This fact automatically leads to the second advantage of the writing - a thorough preparation.

Key words: Principles, written forms, rules, academic style

JEL: I21 - Health, Education, and Welfare

УВОД

Академичният стил се използва от студентите при оформяне на различните писмени задания, които имат да разработят по различни дисциплини. Използва се лексика, съобразена с книжовните норми на българския език и различни писмени форми. Писменият текст по презумпция е по-обмислен от устният. Самият акт на писането предполага и целенасочено редактиране, което го прави смислово точен. Благодарение на тези качества писменият текст е практически задължителен при официални изявления и при изказвания, които евентуално могат да станат обект на интерпретация. Написаният текст има и друго съществено предимство – може да се съхранява и размножава, може да се прави достояние на хора, които не са присъствали непосредствено на комуникативния акт. Основното изискване е – този текст да бъде правилно оформен, без правописни и пунктуационни грешки, да не поражда двусмислие. Един от най-сериозните проблеми, пред който биват изправени много от пишещите, е създаването на ефективни преходи между изреченията в рамките на абзаците и между самите абзаци. Без такива преходи читателите биха се затруднили да установят връзката между идеите и развитието на който и да било аргумент. Самата писмена работа става накъсана и нелогична. За гладкото преминаване и връзка между абзаците може да се използват преходни

изречения или отделни словосъчетания, като: В следствие на..., Въпреки това..., Нещо повече..., Дотогава..., Може да се каже..., От друга страна....

Основната ми **теза** е, че написаният текст има едно съществено предимство – предварително, задълбочено проучване на предмета на писане.

Целта на статията е да се подпомогнат студентите, като им се предоставят конкретни правила и изисквания по отношение на оформянето на писмените задания.

Задачите, чрез които се постига набелязаната цел, са: изследване и анализиране на теоретични постановки; анализиране на отделните писмени форми; обосноваване на ясни правила при оформянето по отношение на стил, съдържание, форма; показване на добри и лоши практики. За постигане на набелязаната цел са използвани **научни постановки** за правилата на академичното писане; на принципния подход при определяне на необходимите принципи и съществуващите стандарти за оформяне на писмени материали.

1. Съставяне и оформяне на писмени материали – принципи

1.1. Академично писане – форми, стил, начин на изразяване

Ще анализирам накратко различните **писмени форми**, зададени на студентите. На първо място – това е **рефератът**, като много често заданията нямат нищо общо с неговата същност и начин на оформяне. Той се определя като “вторичен, зависим жанр на информационното изказване”.¹ За да има реферат, е нужно произведение (реч, статия, научен труд, разказ, повест, роман и т.н.), което да се реферира (представи). Да се направи реферат, значи да се формулират основните въпроси на произведението, миогледната и/или тясно специалната позиция, от която авторът е видял тези въпроси, методика на изследването, методика на изложение, структурата, целите и задачите на разглеждания труд и т.н. Друга форма на изложение, но на собствени мисли, е **есето**. То е кратко и достъпно изложение на естетически, философски или социални проблеми в художествена форма. Есето по един достъпен и обобщаващ начин разкрива виждането на автора върху избрана тема. Едно добро есе препредава личното отношение на автора към темата. Есето се обръща непосредствено към читателя, предлагайки гледището на автора за събития, хора, за живота въобще. Може да се дискутира, да се спори, да се разкриват емоции. По повод изложение на факти, събития, научни съобщения, проблеми и предложение на решения се изготвят и изнасят **доклади**. Докладите могат да бъдат представени писмено и устно, но важните доклади са винаги писмени, придружени с визуализация, чрез презентации. Според проф. Й. Ведър² “Докладът е делово устно публично изказване, той обосновава необходимостта от разглеждането на поставените въпроси, дава необходимата за това разглеждане основна (изходна) информация, очертава рамките на разискванията, предлага методика за анализ, определя стратегията и тактиката за постигане на поставените цели, решава конкретни задачи и др. п.” Типичен за доклада е следният модел: (Основания; Теза; Аргументи, факти и съждения в защита на тезата; Предложения; Обобщение). Изложението се формулира свободно, но задължително предложенията на автора на доклада се въвеждат в края на текста с перфоматива

¹ Ведър Йор. Реторика и ораторско изкуство. София, 2000, с. 64

² Ведър Йор. Реторика и ораторско изкуство. София, 2000, с. 6

ПРЕДЛАГАМ, записан с главни букви. За заключение на текста служи етикетна любезна формула.

За да се улесни оформянето на тази поредица от писмени задания, пишещите студенти могат да следват пътната карта, съдържаща 7 принципни положения (принципите на 7-те С-та) за писмени комуникации¹:

- Яснота – използва се познати и общоизвестни думи и изрази; използват се илюстрации и други нагледни средства, ако това е необходимо; някои важни неща могат да бъдат отличени с друг шрифт, цвят, или по друг начин, така че да се даде по-голяма яснота и нагледност на писмените материали;

- Краткост – отстраняват се многословните изрази; излагат се важните моменти тактично и кратко; не се включва информация, която е известна на получателя; кратките изявления подчертават важните моменти и спестяват скъпоценно време на участниците в деловите отношения;

- – правят се действени изявления; избират се изразителни думи, добре подбрани прилагателни и наречия; избягват се дългите словоизлияния, пише се конкретно по въпроса;

- К – да се обърне внимание на две допускани слабости в писмените материали – неправилният правопис и небрежните пропуски; при писане на чужд език, да се ползват услугите на опитни и квалифицирани кореспонденти; коректност във взаимоотношенията, това е пътят за установяване на надеждни и трайни взаимоотношения;

- Уचितост – да се избягват изрази, които дразнят, унижават или нараняват; демонстриране на добронамереност, да не се използва съмнителен хумор; при възникнали недоразумения, да се отговаря по възможност веднага;

- У - съобщенията са пълни, когато се отговаря на всички поставени въпроси; добавя се нещо, ако е необходимо; дава се отговор на въпросите: кой, какво, къде, кога, защо и други.

Създаването на писмения материал включва два етапа: съставяне и оформяне. Съставянето е работен процес, при който се формира съдържателната част, като се изисква правилно словесно оформяне на граматическата и синтактичната постройка, която не допуска различни тълкувания. Оформянето е кореспондентска дейност, при която се дава точно определен вид, в съответствие с изискванията, каквито са описани в техническото задание. Стандартните формати на листа, които най-често се използват имат следните характеристики: А4 - основен канцеларски формат (210x297 мм); А5 - половин канцеларски формат (148x210 мм); А3 - двоен канцеларски формат (297x420 мм). Писмените материали и документи се разполагат на лицевата страна на листа (бланката) в границите на печатното поле - рамка, оформена от написания текст. Стандартната машинописна страница при формат А4 и междуредие 1,5 има следните параметри: Горно поле (top) – 2,54 см; Ляво поле (left) – 3,17 см; Дясно поле (right) – 3,17 см; Долно поле (bottom) – 2,54 см; Header – 1,27 см; Footer – 2,29 см. Брой на редовете на една страница - 38 (40), а при положение “2” (double spase) за междуредов интервал - 30 реда. Разположението на реквизитите на документите следва действащия в момента стандарт „Унифицирана система за управленска администрация”² (БДС, 6.00.2. – 83; БДС, 6.04.1. – 85), като са внесени някои промени, наложени в съвременната

¹ Борисова, Л. и Йор. Ведър. Писмени и устни комуникации, С., 2008, стр. 49

² Практическа инструкция за оформяне на документи в администрацията

писмена практика. Накрая, за да се избегне претрупването в писмената работа, се използват елементите на дизайна – заглавия, подзаглавия, къси пасажки с текст и графики за онагледяване. Дори белите полета могат да се използват като елементи на дизайна. При подходящата им употреба те правят писмения документ привлекателен за четящия, помагат за по-бърз прочит и подобряват читателското възприемане. Ако се използват заглавия и подзаглавия, те трябва да бъдат поставени на подходящите им места, на средата на страницата. За целта се използват главни букви, различни шрифтове, нови редове. Дългите пасажки също са неподходящи за читателите и трудни за бърз преглед. Според редица автори, желателно е средната дължина на един абзац да не надвишава двеста думи или пет изречения. Раздробяването на дългите пасажки може да стане с подходяща номерация (цифри, символи, букви) чрез рубрикиране на изразите. Началният и последният абзац заемат особено важно място във всеки писмен материал. Сентенциите, които доказват това, са следните: "Първите впечатления траят дълго" и "Най-добре помним прочетеното накрая". Не съществува някакво общо правило за използване на елементи на дизайна. Да не се прекалява с употребата им, защото ефектът може да бъде обратен. Всеки случай е различен сам по себе си и пишещият може да реши как да оформи материала си. Ако има затруднения и колебания, да се използва графична схема, изработена от професионалист или готови писмени образци. Крайната цел е пишещият да се увери, че всичките ключови идеи и поддържащи аргументи са изложени в логическа последователност, но така също и в лесен за читателите формат.

2. Основни правописни правила

2.1. Цитиране¹

При изготвяне на различни форми за писмена комуникация, които се презентират устно (доклади, есета, реферати), когато се използват мисли на други автори, те трябва да се цитират надлежно, за да се спази авторското право. Това може да стане по няколко начина:

1. Когато се цитират дословно чужди мисли, текстът се огражда в кавички, а авторът, произведението, издателството, годината на издаване, страницата, от която е цитиран текстът, се поставят под линия. За целта маркерът се поставя накрая или в началото на цитата, от менюто се избира Insert – References – Insert Footnote, например:

а) Според автора¹ „Владеенето на правописа помага при оформяне на различни документи“;

б) „Владеенето на правописа помага при оформяне на различни документи“¹;

в) „Владеенето на правописа помага при оформяне на различни документи“ (Борисов, В. 2012). или [1] (При този вариант накрая, след текста се описва използваната литература, като произведението се записва под номера от текста, където е поставен цитатът).

¹ БДС 17377-96 Библиографско цитиране: Т 62: Официално издание. София: Комитет по стандартизация и метрология, 1996

2.2. Често срещани граматически и пунктуационни грешки. Правила за изписване

1. Пунктуационни грешки – в следващия пример препинателните знаци са поставени неправилно или липсва интервал след тях, т.е. не е спазено правилото за изписването им. Това е недопустима грешка, която често се допуска при оформяне на писмени материали:

„Нашата страна е уникална с това,че има потенциал за развитие на морски, планински, културен и селски туризъм. Как трябва да се представят различните видове в рекламни материали, така че да се привличат чуждестранни туристи? На какво ще трябва да се наблегне и как ще се презентира? Покажете уникалната ни природа и древна култура, природните забележителности. Имаме безценно богатство, направете го достояние на света!“

2. Не се поставя интервал преди точка, двоеточие, многоточие, въпросителен знак, удивителен знак, запетая, точка и запетая, дясна кръгла, квадратна или наклонена скоба, затварящи кавички.

3. Не се поставя интервал след лява кръгла, квадратна или наклонена скоба, отварящи кавички.

4. Поставя се интервал след точка, двоеточие, многоточие, въпросителен знак, удивителен знак, запетая, точка и запетая, дясна кръгла, квадратна или наклонена скоба, затварящи кавички.

5. При изписване на числителни редни с арабски цифри, цифрата се отделя с малко тире (дефис) от окончанието, като между тях интервал не се поставя (1-ви, 2-ри, 5-то и т.н.). Римски цифри не се членуват (I, II, IV).

6. Знакът “тире” се употребява като:

а) разделителен (дълго тире) - когато тирето се пише на мястото на пропуснати думи (предлози, съюзи, глаголи, които са веднъж употребени или се подразбират), при пряка реч, преди и след него се поставя интервал, например:

Варна – морската столица на България.

За него - Живота - направили бих всичко.

- Варваро! - извика той. - Защо се отказва да набереш цветя?

б) съединителен знак (дефис). В тези случаи пред и след него не се поставя интервал (научно-технически, по-добре и др.).

7. Интервал се поставя преди знаците за процент или промил, след знаците за номер (№) и за параграф (§). *Примери: 25 %, 51 ‰, № 16, § 2.*

8. Интервал се поставя след юридически съкращения - чл., ал., т. и др. *Примери: чл. 1, ал. 2, ал. (3), т. 4.*

9. При обозначаване на дати и периоди се използва дълго тире: *Примери: януари – март 2013 г.; 5 – 6 февруари 2013 г.*

10. При изписване на абривиатури не се използват кавички.

Примери: Студентите от „Международно висше бизнес училище“ имат отлична реализация в практиката. Но, студентите от МВБУ ...

11. Не трябва да има интервал след точките между отделните части от изписването на датата. При използване на точката при обозначаване на дата интервал се поставя след последната част от изписването на датата (в случая след годината). *Пример: 20.12.2015 г. 02.1.2015 г. 20 януари 2015 г.; 20/12/2015; 12/20/2015;*

2.3. Изисквания за оформяне на писмените форми

За всяка писмена разработка може да се систематизират следните изисквания и правила за оформяне:

1. Формулиране на заглавието – „визитната картичка на всяко писмено или устно съчинение и трябва да носи определена информация”¹. Търсенето на точното заглавие, помага да се схване по-дълбоко същността на предмета и темата на материала. При избор на заглавие отново на преден план излизат неговите функции, като визитна картичка на посланието, следователно то трябва да носи определена информация. При това тази информация трябва да предизвика интерес и да грабне вниманието, а и да показва какво е съдържанието. Едно нещо, за да стане интересно, за да грабне и задържи вниманието, трябва да развълнува читателя или слушателя. Така се оформят основните функции на заглавието – информативна, атрактивна и емотивна.

2. Наличие на трите части, задължителни при оформяне на текст – увод (подхожда се към темата), изложение (същинската част, съдържанието) и заключение (не просто резюмиране, а логически завършек на съдържанието, отправяне на послания и генериране на изводи).

3. Умения да се чете чужд труд, да се анализира, да се цитират надлежно чужди мисли, т.е. да се посочи източникът, от който студентът черпи информация и който цитира (библиографските препратки трябва да са изготвени според изискванията, посочени по-горе).

4. Наличие на комплексни знания и умения, сред които е и умението за спазване на общите изисквания за оформянето на научен текст - технически и стилистични, като се спазват изискванията за стандартна страница, ако няма конкретно посочени параметри (марджини).

5. При устни презентации и писмено представяне на разработката, студентът трябва да притежава умения за защита на тезите и авторството си, като съвсем накратко се резюмира съдържанието. Това може да стане още в увода на темата.

6. В една писмена разработка се избягват: реторични въпроси или възкличания (удивителни знаци и многоточия); общи разсъждения, които нямат пряко отношение към разглеждания проблем; епитети, метафори, описателни изрази; паразитни фрази и съкращения като “и др.”.

7. Правила за оформяне на рубрики (изброявания, изваждане на нещо от контекста на съдържанието):

- Арабските и римски цифри се употребяват за означаване на съответна номерация, както и за точки от дневен ред на събрания, пленуми, заседания, конгреси. След цифрата се поставя точка или дясна скоба и се отделят от следващата дума с интервал;

- Рубрикираните изрази (номерирани или по друг начин индексирани думи, словосъчетания, изречения, а и цели пасажки, изведени на нов ред) започват с главна или малка буква. Преобладаваща е практиката след индекс, отделен със

¹ Борисова, Л. и Йор. Ведър. Писмени и устни комуникации, С., 2008, стр. 231

скоба, да се пише малка буква, а след индекс, отделен с точка - главна буква. Например:

За да бъде правилно и пълно развита темата, в съчинението трябва да намери отговор следните въпроси:

1. Кои са изискванията на редактирането?

- *Основни правила:*

- а) съчинението да бъде издържано по стил;*

- б) да се постигне точност и яснота;*

- в) да не се променя съдържанието на изразената мисъл.*

- Ако сме сложили скоба, може и с главна и с малка буква. В случай, че започва с главна буква, накрая има точка;

- Ако рубриките включват цели изречения, а не отделни думи или словосъчетания, те започват с главна буква и завършват с точка;

- Текстът е разбираем и не поражда двусмислие, когато всички съкращения и символи са надлежно дешифрирани (напр. Международно висше бизнес училище (МВБУ); има графично маркиране на структурата, на отделни елементи, за да се акцентира на отделни думи, изречения, изказани мисли и определения (различни шрифтове и размери на буквите, курсив, болд, подчертаване и пр.); има визуални елементи – схеми, диаграми, графики, илюстрации; трудните за разбиране идеи са пояснени с подходящи примери и аналогии.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

1. Академичният стил на писане се отличава с яснота, точност, коректност и комуникативност;

2. Академичният стил е съдържан, формален, официален и не допуска думи и изрази, напълно допустими в други стилове – съдържащи отклонения от книжовната норма, емоционални и оценъчни нагласи, експресивност, многозначност;

3. Академичният стил предполага владение на научна терминология и на други специфични понятия, както и на базови умения за тяхното коректно изписване. При всяко колебание се търси надежден справочник и се прави справка;

4. В академичното писане се избягват всякакви отклонения, обобщения и общи изказвания, ако нямат пряко отношение към темата и не могат да се свържат с конкретни наблюдения;

5. Водещ принцип в академичното писане е съобразяването с аудиторията читатели;

6. Комуникативният модел, предпочитан в академичното писане, е насочен към изява на уважение към читателя и на академична скромност (авторът не се самоизтъква);

7. Академичният стил се постига с познания, но е преди всичко отражение на начин на мислене и отношение, а не на формална компетентност;

8. В текстовете се откроява засиленото авторско присъствие чрез използване на езикови средства, придаващи експресивност на изказа, чрез похвати за установяване на контакт с читателя, чрез акценти върху субективни оценки на автора по разглеждания въпрос;

9. Академичният стил използва езика на официалната комуникативна сфера, където общуването е само в границите на нормативния български книжовен език. Доскоро се изключваше употребата на 1 лице ед. число (аз), авторът означаваше себе си чрез формата на множествено число – ние (това с особена сила важи за научните текстове, наречено „множествено число на скромността“). Това изискване вече е в историята – пишещият може спокойно да говори от свое име.

При оформяне на писмените задания бъдете уверени, че това, което се пише, ще се възприема по начин, по който се очаква. Думите на страницата носят определена емоция, отправена към читателя и трябва много да се внимава с тях – това ли е начинът, по който се иска да се отправи посланието. Затова, когато се пише, се преглежда стилово оформяне, не се употребява жаргон или сленг, проверява се за граматически и пунктуационни грешки. Следи се също така за тон, поведение, нюанс и спазване на утвърдените правописни правила.

АКУЛИНА СТЕФАНОВА

ЮГОЗАПАДЕН УНИВЕРСИТЕТ, ГР. БЛАГОЕВГРАД

ОБУЧЕНИЕТО И ОЦЕНЯВАНЕТО В ОБРАЗОВАТЕЛНИЯ ПРОЦЕС

TRAINING AND ASSESSMENT IN EDUCATIONAL PROCESS

AKULINA STEFANOVA

SOUTH WEST UNIVERSITY "NEOFIT RILSKI", BLAGOEVGRAD

Abstract: By assessing the results of learning we have an opportunity to integrate knowledge and action, while the objective grade has positive educational and didactic importance. The skillfully shaped by the teacher objective assessment, gradually teaches students how to make adequate self-assessment. Utilization of various methods of self-control and adequate criteria for self-assessment in educational activities makes training more effective and provides to a great extend its developing character and educational focus.

Key words: learning, training, verification, evaluation.

Обучението се определя нееднозначно като двустранен процес, осъществяван от преподавателя и студентите, целенасочена дейност на преподавателя, съвместна дейност на преподавателя и студентите и т. н., т. е. обучението е процес, който се развива и обезпечава чрез своите компоненти с цел да се получат положителни резултати. Според В. Л. Рысс компонентите в процеса на обучение, обезпечаващи неговото развитие и резултат, се явяват целите, методите на обучение и учебното съдържание по дадена дисциплина, а резултатът от обучението се установява чрез някаква проверка или контрол, като за това дали този резултат е положителен или отрицателен говори поставената оценка [Рысс, 1982].

Обучението е предназначено да постига важни и сложни, специални и педагогически цели, реализирането на които е продължителен процес, и още:

- обучението е целенасочен процес на взаимодействие между преподавателя и студентите, в хода на което се усвояват знания, умения и навици, осъществява се възпитание и развитие на учащите се [Ильина, 1984];
- обучението като съвместна дейност на преподавателя и студентите се подразделя на два взаимосвързани процеса: преподаването като дейност на преподавателя и ученето като дейност на студента [Баранов, 1987];
- процесът на обучението характеризира последователността на взаимодействията между преподавателя и студентите, измененията в действията на преподавателя и студентите, формирането на нови свойства и качества на личността на учащите се в резултат на тяхната дейност [Петров, 1998].

В действителност обучението трябва да се разглежда като процес, в който се осъществява диалектическо единство между дейността на преподавателя (педагогическо ръководство) и дейността на студентите (ученето), а чрез проверката се установяват постиженията на студентите, което е важна задача за преподавателя. Въз основа на дългогодишния си опит О. О. Оноприенко предлага

три равнища на проверяване със строго определени и стройно подредени критерии [Оноприенко, 1998].

В обучението, оценъчната дейност поражда необходимост у учащите се и преподавателя да получат информация за това, дали съответстват или не качествата на знанията и компетентностите с изискванията по изучаваната учебна дисциплина. Целта на оценъчната дейност се явява в случая като проверка или контрол за успеваемостта на учащите се и възможност да се формира у тях адекватна самооценка. В края на оценъчния акт, от резултата на учебната дейност на учащите се, преподавателят е длъжен да постави оценка, която може да се изрази чрез някакъв знак, оценъчно съждение, бележка.

За обучението във ВУЗ най-подходяща е критериално-ориентираната диагностика, тъй като възможността за сравняване на резултатите на студентите с предварително разяснените изисквания, се явява като стимул за постигане на подобри резултати в зависимост от положените усилия от всеки. Съпроводена с критериални тестове за проверка и оценка, с критерии за оценка на извършената работа от студентите в занятията или в самостоятелната им работа, тя се явява като най-обективна и достоверна [Бижков, 1998].

Системната и всестранна проверка води до възпитание на волята, до изграждане на настойчивостта като съществена черта в характера. Проверката на резултатите от учебно-възпитателния процес има важно значение и за самата работа на преподавателя. Той получава чрез нея необходимата информация за резултатите от своята дейност и на тази основа може да я усъвършенства. Освен това, той опознава по-добре студентите и техните индивидуални възможности и може да работи по-целенасочено за тяхното развитие. Текущото оценяване има и голямо оперативно значение, защото подпомага регулирането на процеса на обучение, установявайки затрудненията и осигурявайки начините за тяхното преодоляване.

Оценяването на учебния процес е не само събиране и регистриране на информация чрез измерване, а събиране на информация и описание на компетентностите, за които се съди по изпълнението на поставените задачи. То е необходимост, която се организира по определени правила и се извършва при определени условия, в подходяща за работа атмосфера, за да може най-точно да се установи равнището на студентските постижения в съответствие с поставените цели и задачи, и очакваните резултати.

Измерването на резултатите от обучението дава възможност за интегриране на знанието и действието, а обективната оценка има положително образователно и възпитателно значение. Умело оформената от преподавателя обективна оценка постепенно приучва студента и към адекватна самооценка. Усвояването на разнообразни начини за самоконтрол и на адекватни критерии за самооценка в учебната дейност прави обучението по-ефективно, осигурява до голяма степен неговия развиващ характер и възпитателна насоченост.

Повечето автори разглеждат процеса на оценяване в процеса на обучение. Съществуват много общи неща между оценяването в училище и оценяването във висшето училище, но разбира се, налице са и някои съществени разлики. Тези разлики се основават най-вече на по-специфичния начин на обучение и контрол, заложен в самата образователна система. Във висшите училища, в учебния план се залага дали дадена учебна дисциплина ще завърши с изпит или е с текущо оценяване. Изпитите могат да бъдат в края на семестъра или след изчитане на

определения хорариум от лекции и проведени упражнения. Текущият контрол и оценяването се извършват през целия учебен семестър. Именно тук се появяват някои съществени различия с текущото оценяване в училище.

Същественото разминаване в оценяването на учениците и студентите проличава още при постъпващите във ВУЗ кандидат-студенти. Съдейки по оценките от средното училище, равнището на подготовка трябва да е много добро и отлично, а на входа на висшето училище, се оказва, че то е значително по-ниско, като това несъответствие се обяснява с различните критерии за оценка на резултатите от учебната дейност. При прехода от средното към висшето училище ученикът преминава от един относително регулярен начин на контрол на знанията и уменията към друг - най-често периодичен или краен контрол. При липсата на навици за самостоятелна работа по време на семестъра и при отсъствие на външен контрол, се получава извънредно натоварване на студентите по време на изпитната сесия. Това затруднява качествено овладяване на материала от страна на студентите, което води много често до разочарования и провали.

Важността на оценяването като фактор, способстващ за постигане на ефективност в обучението, може да се проследи и анализира в два основни аспекта - процесуален и резултативен:

- процесуалният аспект ни насочва пряко към действителната същност на оценяването. В по-общ план това е процес на сравняване, съпоставяне на реалните постижения на студентите с определени, предварително предявени към тях изисквания. Тези изисквания не са произволни, а са свързани със съдържанието на обучението, представено в съответните учебни програми, което учащите се трябва да усвоят в самият процес на обучение;
- чрез резултативният аспект може да се анализира влиянието на оценяването върху ефективността на обучението. Оценяването намира своя естествен завършек и реален израз в поставянето на оценка или оценъчна бележка. Оценката и оценъчната бележка са резултат от оценяването [Бижков, 1988].

Според Д. Василев проверяването на знанията като дейност, макар че може да се разглежда самостоятелно, губи смисъл, ако не се свърже с оценъчната дейност. Друг е въпросът кога, как, по какъв начин следва да се изрази оценката [Василев, 1987].

Оценката може да се изрази в различни форми, като:

- малки форми (мимика, жест, модулация на гласа, кратки забележки и др.);
- обща характеристика на учащият се;
- бележка;
- оценъчни изказвания (в беседи с ученици, на родителски срещи);
- други форми, предвидени в правилника на учебното заведение [Ананьев, 1980; Week, 1976].

В теорията и практиката на обучението се знае, че бележката – това е балното изражение на педагогическата оценка в съответствие с програмните норми за даден учебен предмет. За разлика от другите начини за оценяване, бележката (оценката) на учащият се, се фиксира в учебната документация – изпитния протокол, студентската книжка, дневникът, дипломата и други документи.

При формиране на прекия обект на оценяването е необходимо съобразяване

с целите на обучението и конкретното тематично учебно съдържание. За отчитане на действителните учебни постижения трябва да се оценяват научните знания, умения, отношения и тяхната пълнота, осъзнатост, правилност, точност, трайност, връзка с живота, умение да се прилагат на практика, а също и устната, графическата, практическата форма на тяхното изразяване.

Редица педагози подчертават достоинството на метода, същността на който е учащият се да се учи, изпълнявайки някаква практическа дейност. Ако по много от учебните дисциплини са достатъчни само усвоените знания, то по други, освен знанията са нужни и редица умения и компетентности, за формирането на които е необходим много по-продължителен период на обучение, в който период много от похватите, движенията, операциите и т. н. се извършват многократно, за да се усвоят и затвърдят.

В исторически план всяко общество изработва свои изисквания за оценяването в обучението, на базата на които се извършва и съответната образователна и професионална селекция на членовете на това общество, свързани с развитието на личността, с индивидуалните способности на индивида. Съпоставката на реално постигнатите резултати в обучението с предварително очертаните изисквания стимулира оценяващия и оценяваните към усъвършенстване на дейността си с оглед постигане на по-добри резултати. Не може да се отрече, че все пак основният вариращ фактор при изпитването и оценяването е изпитваният. Различната му нагласа, критериите му в една или друга ситуация са едни от предпоставките за проявяване на субективизъм при оценяване на знанията, а също и пораждането на негативни и страхови емоции при изпитванияте [Ерецкий, 1984].

В някои изследвания се отбелязва, че добрите преподаватели – професионалисти разполагат с повече методически прийоми за преподаване, отколкото да притежават оценъчни умения, които да обективизират оценката. С нарастване на професионалното самосъзнание по-пълно се преосмислят критериите и нормите за оценяване [Бабански, 1988; Богословский и др., 1981].

ЛИТЕРАТУРА

- Ананьев, Б. Г. Психология педагогической оценки. Т. 2. М.: Педагогика, 1980.
Бабанский, Ю. К. и др. Педагогика. Просвещение. М., 1988.
Баранов, С. П. и др. Педагогика. Просвещение. М., 1987.
Бижков, Г. Педагогическа диагностика, Народна просвета. С., 1988.
Богословский, В. В., Ковалев А. Г., Степанов А.А. Общая психология, М., 1981.
Василев, Д. Проверяването и оценяването на знанията в обучението, Народна просвета, С., 1987.
Ерецкий, М. И. Разработка тестов усвоения и организации тестового контроля. М., 1984.
Ильина, Т. Педагогика, Просвещение, М., 1984.
Онопrienко, О. В. Проверка знаний, умений и навыков у учащихся по физике в средней школе, М., 1988.
Петров, П. Дидактика, Веда Словена ЖГ С., 1998.
Рысс, В.Л. Контроль знаний учащихся, Педагогика, М., 1982.
Week, H. Leistungsermittlung und Leistungsbewertung im Unterricht. Berlin, 1976.

СТОЙЧО СТЕФАНОВ

ЮГОЗАПАДЕН УНИВЕРСИТЕТ, ГР. БЛАГОЕВГРАД

ГРАФИЧНАТА ИНФОРМАЦИЯ В ТЕХНОЛОГИЧНОТО ОБУЧЕНИЕ

GRAPHIC INFORMATION IN TECHNOLOGY TRAINING

STOYCHO STEFANOV

SOUTH WEST UNIVERSITY "NEOFIT RILSKI", BLAGOEVGRAD

Abstract: Familiarization with the world of technology requires a quest for the formation of technological culture that suggests mastering the system of methods and tools for the creation of material and spiritual values. It provides the study of the contemporary and promising energy saving, material-saving and non-waste technologies for the conversion of materials, energy and information in the sphere of production and services.

Key Words: information technology culture, technological training.

Новото време и глобализацията имат нови изисквания към формирането на технологичната култура у подрастващото поколение. Приведени към системата на образованието, това означава приобщаване на младежите към всички блага на човешката култура, включвайки науката, техниката, общата култура, социалните и общочовешките ценности, т. е. образованието трябва да бъде насочено към изучаването на новите технологии, към получаване на научни и технически знания, като необходимите знания и компетентности трябва да отговарят на изискванията на XXI век и развитието на човешката личност. В същото време образованието трябва да осигурява на обучаемите ценностна система, съобразена с всяка индивидуалност, като се стреми да ги подготви за реалните условия на живот и за нормално включване към трудова дейност.

Според много философи, светът като цяло е съставен от три субстанции: материя, енергия и информация. Човечеството е в такъв период на своето развитие, когато субстанциите материя и енергия са осъзнати и в значителна степен са изучени. Същото се отнася и за връзката между тях. За изграждането на цялостната картина на света е необходимо да се изучи и овладее и третата субстанция - информацията. Днес хората, които буквално са затрупани от информация, са поставени пред проблема за търсене на начини за пълното ѝ овладяване [Бриллюен, 2006].

Понятието информация се използва във всички сфери: науката, техниката, културата, социологията и всекидневния живот. Тълкуването на това понятие зависи от конкретната сфера на използване, целта на прилагането ѝ и от вида на потребителя. Информацията в продължение на много години е променяла своето значение и граници - от частното разглеждане като понятие, до изключително широката трактовка като сведение, разяснение, изложение, осведомяване, предаване на съобщения, знания, съдържание и други. В еволюцията на човечеството първоначално информацията се е ограничавала в сведенията и знанията, предавани от хората чрез устни, писмени или други способности, с помощта на условни сигнали, технически средства и други. От средата на XX век тя започва

да се налага като общонаучно понятие, включващо обмен на сведения между хората и машините и обмен на сигнали в животинския и растителния свят [Божков, 2000].

Информационните процеси са многолики и широкообхватни. Чрез тях хората и машините общуват помежду си, ползват знанията на различните поколения и народи, предават емоции и чувства, опознават и променят света. Особено значение в образователния процес има информацията, която се възприема по зрителен път, т. нар. графична информация. Според различни изследователи това е от 70 до 90% от информацията, която всеки човек получава в живота си. Оптималното използване на графичната информация в учебния процес е свързано с графичната подготовка на обучаемите и се явява в различна степен необходимост за много професии. Представената посредством графични образи информация е нагледна и достъпна за възприемане, съхраняване, обработка и разпространение. Съществуват много ситуации, които по-лесно и по-ясно могат да бъдат показани чрез образи (изображения) и други, за които просто не съществува друга форма за онагледяване, освен чрез графичното изображение [Стефанов, 2008].

Информацията се получава и като резултат на отражение на знанията за обектите и явленията, които са усвоени на друго място и по друго време. Ето защо се търсят методи и средства за работа с информацията, с цел разпространяването ѝ в пространството и времето до голям брой потребители.

Днешното общество се развива много бързо и се наблюдава ситуацията информационен бум, породена от големия обем информация. Качествените изменения на ролята, която информацията играе, както в живота на обществото като цяло, така и в живота на отделния индивид, са свързани с:

- ускореното увеличаване обема на информацията;
- увеличаването на комуникативните проблеми;
- възникването на трудности, породени от междуезикови, географски, административни, терминологични и други бариери;
- недостатъчното стандартизиране в използването на информация.

Развитието на съвременната наука и техника дава надежда за намиране на изход от информационният бум. Освен с оптималното използване на графичната информация, това може да стане и чрез възможностите на компютърната техника. Създаването на компютрите доведе до ново развитие на цивилизацията. Рязко се увеличи обемът на информацията и знанията, използвани от хората. Започна да се говори за информационна революция, която превърна света в единно информационно пространство и го промени до неузнаваемост [Божков, 2000].

Широкото използване на информационните и комуникационните технологии и бързото им налагане е главно условие за развитието на съвременното производство. Решаването на производствените задачи пък е пряко свързано с използването на информацията и с откритите нови творчески решения.

Формирането на графични знания и умения е един последователен и целенасочен процес, който започва и продължава през всички степени на обучение. Може да се отбележи, че в цялостната подготовка на обучаемите придобиването на графични знания и умения заема значително място в различните учебни дисциплини. Заедно с това е признато значението на графичната подготовка за техническото и естетическото възпитание на младите хора. Графичната информация и графичните средства допринасят и за развиване на

творческото начало в технологичната култура у подрастващите.

Пряко свързано с технологичната култура е технологичното обучение, което обхваща масив от знания, насочени към изучаването на проблеми, свързани с технологичните изменения, с многообразието на подходите за усъвършенстване на всичко, което ни обкръжава в естествената околна среда и изкуствено създадения свят на техниката. Технологичното обучение трябва да осигурява личности, готови за ускореното развитие на технологичната среда и системно и глобално мислене, притежаващи иновационен стил на действие, способни да достигат високи резултати в преобразователната дейности в условията на свободата на избора, конкуренцията и ограничените ресурси. То трябва да отразява не само реалността на днешния ден, но и да дава ориентири за бъдещото развитие на обществото, техносферата и човека, т. е. да формира личности, притежаващи технологична култура [Стефанов, 2008].

Според Хотунцев технологично културният човек е творческа личност с развити креативни, комуникативни, социални, изследователски, информационни, общокултурни и общопрофесионални умения и компетентности [Хотунцев, 2006].

Запознаването със света на технологиите отговаря на стремежа за формиране на технологична култура, която предполага овладяването на система от методи и средства за създаване на материални и духовни ценности. Тя предвижда изучаването на съвременните и перспективните енергоспестяващи, материалоспестяващи и безотпадни технологии за преобразуване на материалите, енергията и информацията в сферата на производството и услугите. Технологичната култура на съвременността, а и на бъдещето, трябва да съответства на равнището на развитие на обществото и да използва целесъобразно и ефективно традиционните, съвременните и иновационните технологии в промишлеността, услугите, социалната и духовната сфери.

ЛИТЕРАТУРА

- Божков, Н. Информационна технология за моделиране, експертна оценка и поддържане качеството на университетското обучение, София - Париж, 2000.
- Бриллюен, Л. Научная неопределенность и информация. М., 2006.
- Стефанов. Ст. Графичната подготовка – главен конструкт на технологичното обучение, Благоевград, 2008.
- Хотунцев Ю.Л. Проблема формирования технологической культуры учащихся. Педагогика, М., 2006, №4.

ЕМИЛ ФРЕНСКИ

ЮГОЗАПАДЕН УНИВЕРСИТЕТ, ГР. БЛАГОЕВГРАД

СИМУЛИРАНЕ НА ЦИФРОВИ ФИЛТРИ С Qucs/QucsStudio

SIMULATING DIGITAL FILTERS WITH Qucs/QucsStudio

EMIL FRENSKI, Member, IEEE

SOUTH WEST UNIVERSITY "NEOFIT RILSKI", BLAGOEVGRAD

Abstract: The design and simulation of digital filters is supported by Matlab® and Simulink, but these tools are very expensive and require training courses. In this paper we proposed Qucs/QucsStudio as a simulations tools which is freely available. Another advantage is the schematics editor, enabling easy drawing the filter structure by connecting the blocks of delay, coefficient multiplication and signal summation.

Key Words: QUCS, QucsStudio, SPICE, digital filters

Изследването на цифрови филтри е приоритет на софтуер за числени изчисления от семейството на Matlab, GNU Octave, FreeMat или Scilab. Използването на такъв софтуер де факто се е превърнало в световен стандарт [Eleti, 2013] и макар че цената на Matlab и неговите специализирани добавки (toolbox) е много висока, ще го намерите в компютъра на всеки, който се занимава с цифрова обработка на сигнали. Разбира се, освен високата цена работата с такива програми изисква и познаването на езика за програмиране. Допълнителен недостатък е и факта, че m-файлът не дава представа за структурата на цифровата система или пътя на сигнала.

Желанието да се преодолеят тези недостатъци е причината множество автори [Biolek, 2006; Mark, 2009; Hewlett, 2011] да се обърнат към SPICE (Simulation Program with Integrated Circuits Emphasis) или подобни програми [Tobin, 2006], представляващи най-разпространената програмна система за числен анализ на електронни схеми.

В тази работа се предлага използването на Qucs и QucsStudio за симулиране и визуализация на резултатите от работата на цифрови филтри.

QUCS u QucsStudio

Тези програми водят началото си от проекта QUCS (Quite Universal Circuit Simulator) [Margraf, 2003]. Двата проекта имат сходен интерфейс, но не са съвместими. И в двата случая става дума за богати развойни среди, позволяващи с помощта на графичен потребителски интерфейс да се чертаят и симулират електронни схеми, да се трасират печатни платки, да се проектират аналогови филтри. И двете среди имат връзка с GNU Octave / Matlab и позволяват създаването на модели на електронни компоненти на C++ и на VerilogA, както и симулиране на цифрови схеми с Verilog и VHDL.

Поддържат се всички видове анализ – постоянно токова развивка, малосигнален променливотоков анализ (включително шумов анализ), анализ във времевата област (включително в установен режим), хармоничен балансен анализ (включително за голям сигнал), анализ на оптични комуникационни системи. Параметричен анализ и толерансен анализ по метода на Монте-Карло.

Резултатите от анализа могат да се визуализират с различни видове диаграми – декартова, полярна, диаграма на Смит (кръгова диаграма), таблица на истинност за цифровите схеми и много други.

Текущите версии могат да импортират модели разработени за SPICE – подобните програми, както и нетлист файлове. Програмите поддържат работа с йерархични подсхеми, при което е възможно да се предават параметри към тях.

Много важна особеност на двете програми е поддръжката на голям брой математически операции и функции. Те са достъпни чрез възможността за въвеждане на математически изрази – както в процеса на предварителна обработка, така и след симулацията. И двете програми могат да работят с реални и комплексни числа и извършват основни операции, свързани с цифрова обработка – дискретно и бързо право и обратно преобразуване на Фурие, прилагане на различни прозоречни функции и др.

При създаването на нови подсхеми, както и при надписването на диаграмите могат да се използват приетите в LaTeX означения за специални символи. Както схемите, така и диаграмите могат да се експортират в различни формати с цел използването им в други програми.

Основни градивни блокове в цифровите филтри

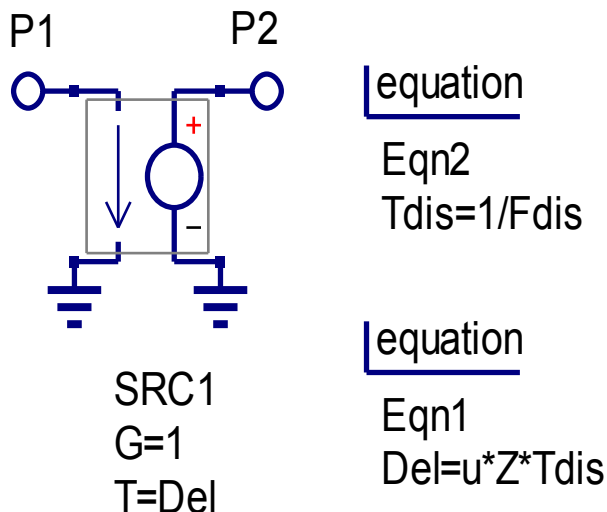
Процесите в цифровите филтри се описва с разликови (диференчни) уравния. Например за нерекурсивен (FIR) филтър изразява свързващ изходния сигнал с входната последователност ще е от вида (1.1):

$$(1.1) \ y_{(n)} = x_{(n)}a_n + x_{(n-1)}a_{(n-1)} + x_{(n-2)}a_{(n-2)} + \dots + x_{(n-(N-1))}a_{(n-(N-1))}$$

Тук $y_{(n)}$ е изходния сигнал на филтъра, $x_{(n)} \div x_{(n-(N-1))}$ са отчетите на входния сигнал, а $a_n \div a_{(n-(N-1))}$ са коефициентите на филтъра. Ясно е, че структурната схема, която реализира (1.1) включва само три различни елемента – закъснителни звена, умножители и суматори. Разбира се, ситуацията се усложнява, когато става дума за комплексен сигнал или пък коефициентите на филтъра са комплексни.

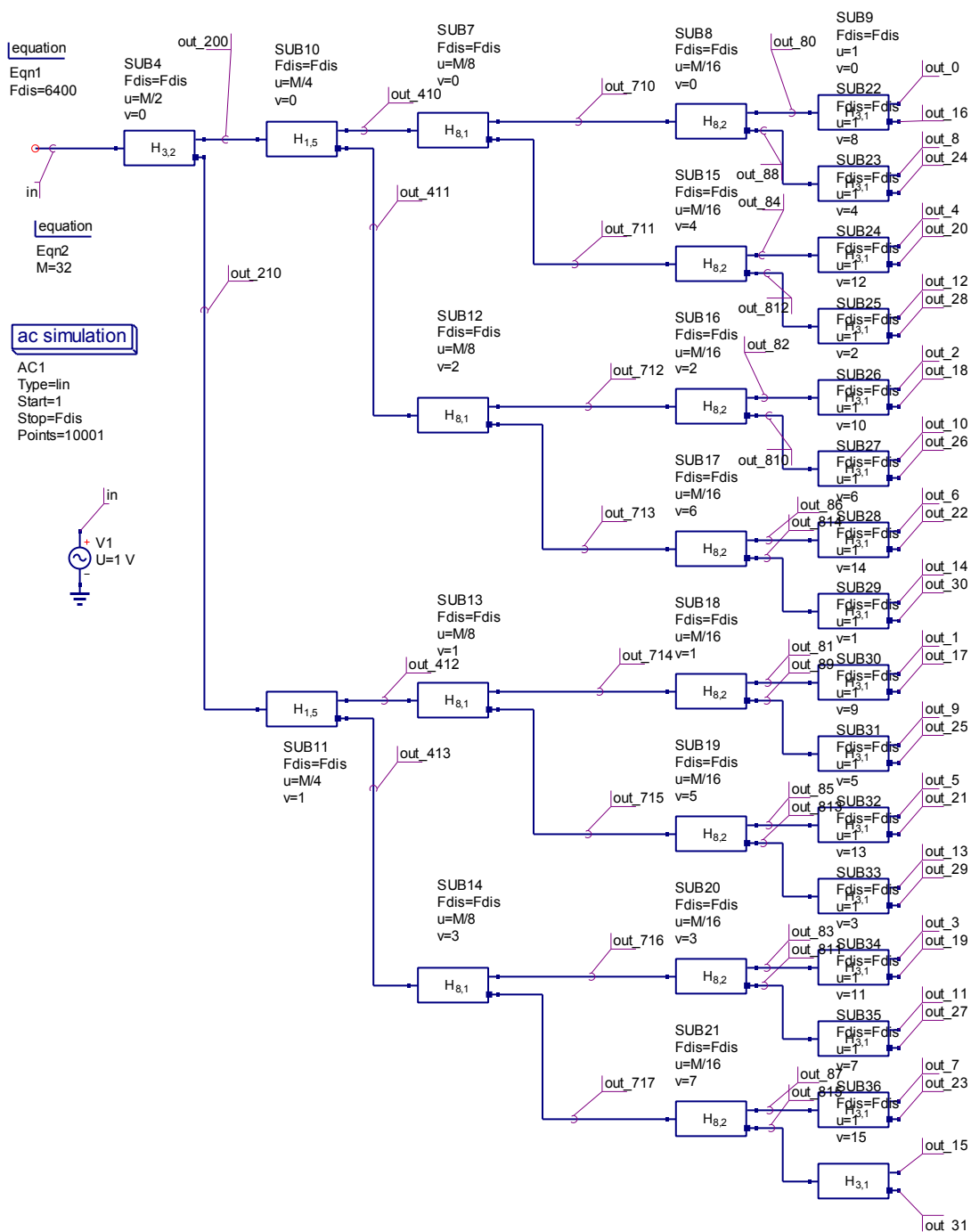
Реализирането на закъснителното звено може да бъде направено по различен начин [Brinson, 2009], но ние приехме да използваме източник на напрежение, управляван с напрежение. В тези програми за ИНУН може да бъде зададено закъснение, което с помощта на формула се изчислява за всеки отделен филтър.

На фигура 1.1. е показана схемата на закъснително звено, като закъснението зависи от честотата на дискретизация F_{dis} и допълнителни параметри. Умножителите и суматорите също са реализирани с ИНУН. При честотно модулираните филтърни банки е необходима промяна на чрез фазата на сигнала, в конкретния случай това се реализира с компонент дефиниран в честотната област чрез серия от уравнения, описващи работата му.

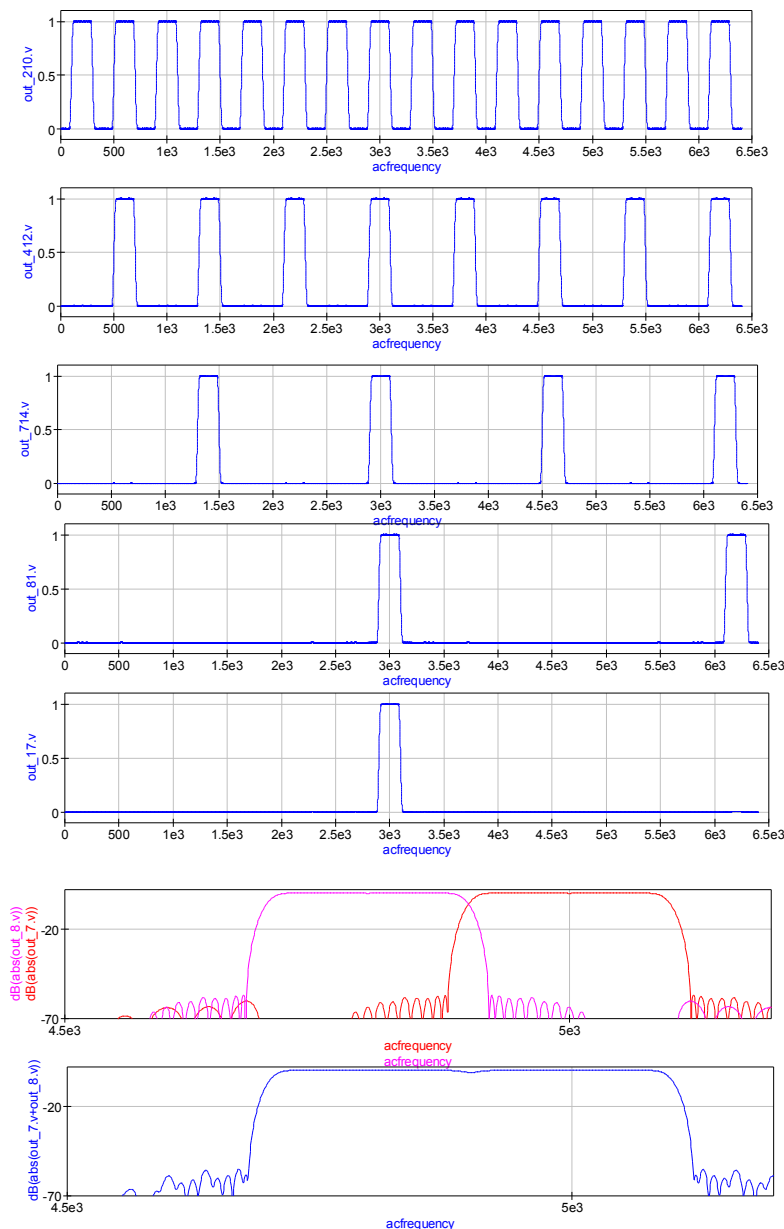
Фиг. 1.1. Закъснително звено реализирано с ИНУН

За илюстрация на възможностите на Qucs и QucsStudio за симулиране и визуализация, на фигура 1.2. е показана структурната схема на 32 канална банка с бързи лентови филтри (FFB) [Lim, 1992]. Както се вижда от структурната схема, този метод на симулация позволява наблюдаването на сигнала във всеки възел на филтъра. Филтърът е реализиран с използване на маскиране на честотната лента (Frequency Response Masking Techniques) [Milic, 2009].

Фиг. 1.2. Структурна схема на банка с лентови филтри

На фигура 1.3. са показани амплитудно-честотните характеристики в различни възли от схемата на филтъра, поясняващи принципа на честотното маскиране. В допълнение са показани два съседни лентови филтъра и тяхната сума, като върху сигналите е приложена различна математическа обработка – сумиране, абсолютна стойност, преобразуване в децибели.

Фиг. 1.3. Амплитудно честотни характеристики

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Представен е метод за симулиране работата на цифрови филтри с програмите Qucs и QucsStudio. Методът дава възможност за лесно изграждане и симулиране на различни цифрови филтри, чрез използване на основните звена – закъснително, умножително и сумиращо.

ЛИТЕРАТУРА

- A. Eleti, Zerek, A. R. "FIR digital filter design by using windows method with MATLAB" in Sciences and Techniques of Automatic Control and Computer Engineering, 2013 14th International Conference on, vol., no., pp.282-287, 20-22 Dec. 2013
- D. Biolek, Abuetwirat I. F. "Analysis of digital filters via Spice-Compatible programs", 2006. Elektrorevue, 2006/26, ISSN 1213 – 1539.
- H. Mark. "PSpice as a simulation tool for control system engineering course". In: 20th Annual Conference for the Australasian Association for Engineering Education, 6-9 December 2009: Engineering the Curriculum. Barton, A.C.T.: Engineers Australia, 2009: 858 – 863
- J. Hewlett, B. Wilamowski, G. Dundar. "SPICE as a Fast and Stable Tool for Simulating a Wide Range of Dynamic Systems". International Journal of Engineering Education, vol.27, No.2, pp. 217 - 224 (2011)
- Lim, Y.C.; Farhang-Boroujeny, B. "Fast filter bank (FFB)," in Circuits and Systems II: Analog and Digital Signal Processing, IEEE Transactions on , vol.39, no.5, pp.316-318, May 1992
- M. E. Brinson and H. Nabijou. "Z Domain Delay Subcircuits and Compact Verilog-A Macromodels for Mixed-mode Sampled Data Circuit Simulation", Test Technology Technical Council (TTTC) of the IEEE Computer Society, Radioelectronics & Informatics Journal, vol. 45, no. 2, April-June 2009, pages 14-20, ISSN 1563-0064.
- M. Margraf, S. Jahn, J. Flucke, R. Jacob, T. Habchi T, M.E. Brinson, et. al. "Qucs (Quite universal circuit simulator)". (2003)
- Milic, L. Frequency-Reponse Masking Techniques. In L. Milic (Ed.) "Multirate Filtering for Digital Signal Processing: MATLAB Applications" (pp. 295-315). (2009).
- P. Tobin. "Teaching digital signal processing using PSpice". 9th International Conference on Engineering Education, San Juan, USA (July, 2006)

НОВИ КНИГИ

Ирена Зарева, Матю Матев, Алла Кирова

Висшето образование и науката в България, Икономически, социални и джендър измерения, АИ „Проф. Марин Дринов“, С., 2014, 325 с.

В книгата са представени резултатите от проучване, извършено през 2012-2013 г. и сравнителен анализ с резултатите от предшестващо проучване(2007-2008).

Съдържанието на проблематиката е представено в *три глави*, а именно: висшето образование в България – реалност и перспективи (чл. 1, с. 13 – 129); науката в България – в началото на XXI век (гл. 2, с. 103 – 196); жените и мъжете във висшето образование и науката в България (гл. 3, с. 197 – 277) и *заключение* (с. 278 – 283) . Като приложение са посочени методологични бележки, институции, участвали в анкетното проучване и анкетни карти. Изследването се основава и на широк литературен диапазон.

Монографията е много ценна и полезна с анализа и оценката на състоянието на висшето образование и науката и с очертаване на насоките за развитието и усъвършенстването на висшето образование и науката в България. Съществен акцент в изследването е въпросът за равнопоставеността на жените и мъжете в академичната общност.

Богатото фактологическо съдържание дава възможност компетентните държавни органи да вземат мотивирани и адекватни управленски решения.

Яница Димитрова

Организационна идентичност – „невидимата ценност“ на съвременната организация Ролята на организационната комуникация за формиране и управление на организационната идентичност, АИ „Проф. Марин Дринов“, С., 2013, 383 с.

Монографичният труд акцентира върху значението на организационната идентичност като ключов елемент и условие за повишаване на конкурентоспособността на кампанията в сферата, в която реализира своята дейност. Акцентира се от автора, че когато е професионално създадена и компетентно управлявана, организационната идентичност се превръща в източник на устойчиво конкурентно предимство.

В изложението са очертани теоретичните аспекти на проблематиката, посочена в заглавието. Представени са емпирични изследвания на автора (чрез

анкета) за начините на реализиране на вътрешно организационната комуникация във фирмите, осъществяващи бизнес дейността си в България.

Съдържанието е декомпозирано в следните шест точки: I. Организацията и нейната същност; II. Комуникация на организацията; III. Комуникация и мотивация; IV. Организационна идентичност; V. Комуникация и идентичност; VI. Изследване на случаи (case study). Представена е богата литература с времеви обхват от няколко десетилетия (монографии, студии, периодични издания, *Internet* адреси на кирилица и латиница - с. 349 – 380) и резюме на английски език.

Аделина Миланова, Павлинка Найденова

Управление на човешкия капитал във фирмена среда
Социоантропологична и мотивационна детерминираност, АИ „Проф. Марин Дринов“, С., 2013, 115 с.

Книгата представлява модерна версия за управлението на човешкия капитал в съвременната фирма. Установява се закономерна връзка между социоантропологичната детерминираност на процеса на управление на човешкия капитал във фирмата и прилаганите мотивационни техники за реализиране на успешна фирмена организация и ефективно оформено управление.

Структурно книгата се състои от три глави увод, заключение, литература, резюме на английски език. За проведеното анкетно проучване е приложена анкетна карта с 25 тематични въпроса.

Вяра Кюрова

Маркетинг в предприемаческата дейност, УИ ЮЗУ „Неофит Рилски“, Благоевград, 2014, 235 с.

В книгата се акцентира на маркетинговия подход в предприемачеството, което се проявява като основна движеща сила на развитието на съвременната икономика. Проблемът за маркетинга в предприемаческата дейност се разглежда двустранно – от теоретическа и практическа гледна точка.

Аналитичната част на труда се основа на резултати от проучване, осъществено през 2012 г. и обхваща периода от 2009 до 2012 г. Изложението е структурирано в три глави, увод, заключение и литература. По глави проблематиката е: *гл. I.* Теоретични проблеми на маркетинга в предприемаческата дейност, *гл. II.* Управление на маркетинга в предприемаческата дейност (където е представена и концепция), *гл. III.* Оценка на маркетинговата дейност на предприемаческия бизнес. Подчертана е потребността от гъвкаво използване на маркетинговите инструменти и реализиране на цялостен ситуационен анализ.

Райна Димитрова

Мониторинг на конкурентоспособността на предприятието, УИ ЮЗУ „Неофит Рилски“, Благоевград, 2014, 305 с.

Целта на монографията е да се анализират теоретико-методологичните и практико-приложни проблеми на мониторинга на конкурентоспособността на предприятията и да се приложи методическа рамка за провеждане на емпирични изследвания на конкурентоспособността.

Съдържанието е представено в три глави, литература (86 заглавия на кирилица и 76 на латиница) и приложение от таблици с бални оценки на конкурентоспособността на предприятията за периода 2011 – 2013 г.

Последователно в отделни глави се разглеждат въпроси за конкурентоспособността и мониторинга върху нея на предприятието. В емпиричното изследване авторът акцентира на методическата рамка и представя резултатите от апробирането ѝ, чрез анкетно проучване на 40 предприятия от сектор „Производство на мебели“ на територията на Благоевградска област, като прилага метода на нормирана бална оценка.

Съвременно развитие на статистиката и информационните технологии, Национална научна конференция посветена на международната година на статистиката – 3.X.2013 г., С., Изд. комплекс – УНСС, 2015, 395 с.

Сборникът съдържа 47 доклада, разпределени в три секции и един пленарен доклад, представени от 54 автора от 9 институции (университети, институти на БАН, НСИ). Тематичните секции са:

Секция А: Методология на статистическите изследвания с 13 доклада;

Секция Б: Приложни статистически изследвания с 13 доклада;

Секция В: Съвременни достижения на приложната информатика и комуникационните технологии в бизнеса с 20 доклада.

Като цяло сборникът предоставя съвременна информация, чрез която се обогатява познавателния капацитет на заетите в сферата на статистическата наука, практика, образование, а също комуникационните и информационните технологии.

**ГОДИШНО СЪДЪРЖАНИЕ НА
СП. „ИКОНОМИКА И УПРАВЛЕНИЕ – 2015 Г.:**

Автор и заглавие	№	Стр.
ФИЛИПОВА, М., АНАЛИЗ И ПОДБОР НА ЛИДЕРСКИТЕ КАЧЕСТВА НА РЪКОВОДИТЕЛЯ	1	2
КЮРОВА, В., ОЦЕНКА НА МАРКЕТИНГОВИЯ ПОТЕНЦИАЛ НА ТУРИСТИЧЕСКИТЕ АГЕНЦИИ	1	13
ДИМИТРАКАКИ, Й., КОНКУРЕНТОСПОСОБНОСТ ПО ОТНОШЕНИЕ НА КАЧЕСТВОТО НА МЛЕКОПРЕРАБОТВАЩИТЕ ПРЕДПРИЯТИЯ	1	26
СЪБЕВ, И. Н., СРАВНИТЕЛЕН АНАЛИЗ НА КРИТЕРИИТЕ ЗА ПРИЗНАВАНЕ НА ПРИХОДИТЕ ОТ ДЕЙНОСТТА НА ПРЕДПРИЯТИЕТО В МСФО 15	1	34
ДИМИТРОВА-МОНЕВА, И. Д., ПРОДЪЛЖАВАЩАТА ЕМИГРАЦИЯ И ВЪЗМОЖНОСТТА ЗА ДЕМОГРАФСКИ СРИВ В БЪЛГАРИЯ	1	42
БОЙКОВ, А., ПУБЛИЧНО-ЧАСТНОТО ПАРТНЬОРСТВО КАТО ИНСТРУМЕНТ ЗА НАСЪРЧАВАНЕ НА ИНОВАЦИИТЕ В БЪЛГАРИЯ	1	50
БОЙКОВ, А., ПУБЛИЧНО-ЧАСТНОТО ПАРТНЬОРСТВО ПРИ ПРЕДОСТАВЯНЕТО НА ГРИЖИ ЗА ВЪЗРАСТНОТО НАСЕЛЕНИЕ	1	59
ТАСЕВ, АЛ., ПРОИЗВОДСТВОТА С ВИСОКА, СРЕДНА И НИСКА ДОБАВЕНА СТОЙНОСТ В ЕКСПОРТНАТА СТРУКТУРА НА БЪЛГАРИЯ, 1986 -2013 Г.	2	67
ЙОВЧЕВСКА, ПЛ., ЗЕМЕПОЛЗВАНЕТО В СИСТЕМАТА НА ПОЗЕМЛЕНИТЕ ОТНОШЕНИЯ	2	77
КАРАДЖОВ, ВЛ., ДОСТЪП ДО ФИНАНСИРАНЕ ЗА ДРЕБНИТЕ СЕЛСКОСТОПАНСКИ ПРОИЗВОДИТЕЛИ В ЮГОЗАПАДНА БЪЛГАРИЯ И КАЧЕСТВО НА АДМИНИСТРАТИВНОТО ОБСЛУЖВАНЕ	2	87
КАЛЧЕВА, Д., ОЦЕНКА НА ИНВЕСТИЦИОННИТЕ ВЪЗМОЖНОСТИ НА ОБЩИНИТЕ В БЪЛГАРИЯ	2	97
ДИМИТРОВА, Я. П., СЪВРЕМЕННИ КОНЦЕПЦИИ ЗА ЛИДЕРСТВОТО	2	105
ГАЛИЦА, И. А., КРЕАТИВНО-ИННОВАЦИОННИЯ ПОТЕНЦИАЛ СОТРУДНИКА И ВНУТРИХОЗЯЙСТВЕННАЯ ИНТЕЛЕКТУАЛНО-ИННОВАЦИОННАЯ ЭЛИТА	2	113
СТЕФАНОВА-БОГДАНСКА, Д., ХОРАТА В ТРУДОВИЯ ПРОЦЕС И ТЯХНОТО УПРАВЛЕНИЕ	2	118
БОРИСОВА, Л., АКАДЕМИЧНО ПИСАНЕ – ПРИНЦИПИ ПРИ ОФОРМЯНЕ НА ПИСМЕНИ МАТЕРИАЛИ	2	122
СТЕФАНОВА, А., ОБУЧЕНИЕТО И ОЦЕНЯВАНЕТО В ОБРАЗОВАТЕЛНИЯ ПРОЦЕС	2	130
СТЕФАНОВ, СТ., ГРАФИЧНАТА ИНФОРМАЦИЯ В ТЕХНОЛОГИЧНОТО ОБУЧЕНИЕ	2	134
ФРЕНСКИ, Е., СИМУЛИРАНЕ НА ЦИФРОВИ ФИЛТРИ С Qucs/QucsStudio	2	137
НОВИ КНИГИ	2	143

**ANNUAL CONTENTS OF
THE “ECONOMICS AND MANAGEMENT” JOURNAL – 2015:**

Author and Title	Issue	Page
FILIPOVA, M. , ANALYSIS AND SELECTION OF THE MANAGER'S LEADERSHIP QUALITIES	1	2
KYUROVA, V. , ASSESSMENT OF THE MARKETING POTENTIAL OF TRAVEL AGENCY	1	13
DIMITRAKAKI, I. , QUALITY COMPETITIVENESS OF THE DAIRY ENTERPRISES	1	26
SABEV, I. N. , COMPARATIVE ANALYSIS OF THE CRITERIA FOR RECOGNIZE REVENUES OF AN ENTITY IN IFRS 15	1	34
DIMITROVA – MONEVA, I. D. , THE CONTINUING EMIGRATION AND THE POSSIBILITY OF A DEMOGRAPHIC COLLAPSE IN BULGARIA	1	42
BOYKOV, A. , PUBLIC-PRIVATE PARTNERSHIP AS INSTRUMENT TO SUPPORT THE INNOVATIONS IN BULGARIA	1	50
BOYKOV, A. , DELIVERING CARE SERVICES TO THE ELDERLY POPULATION USING PUBLIC-PRIVATE PARTNERSHIP	1	59
TASSEV, AL. , PRODUCTIONS WITH HIGH, MEDIUM AND LOW ADDED VALUE IN EXPORTATION STRUCTURE OF BULGARIA, 1986-2013	2	67
YOVCHEVSKA, PL. , LAND USE IN THE SYSTEM OF THE LAND RELATIONSHIPS	2	77
KARADZHOV, VL. , ACCESS TO FINANCE FOR SMALLHOLDER FARMERS IN SOUTH-WESTERN BULGARIA AND QUALITY OF ADMINISTRATIVE SERVICES	2	87
KALCHEVA, D. , ASSESSMENT OF THE INVESTMEN CAPACITY OF MUNICIPALITIES IN BULGARIA	2	97
DIMITROVA, Y. P. , MODERN CONCEPTS OF LEADERSHIP	2	105
HALYTSIA, I. A. , EMPLOYEE'S CREATIVE-INNOVATIVE POTENTIAL AND INTRAECOMIC INNOVATIVE BRAINPOWER	2	113
STEFANOVA-BOGDANSKA, D. , PEOPLE IN THE LABOUR PROCESS AND THEIR MANAGEMENT	2	118
BORISOVA, L. , ACADEMIC WRITING - PRINCIPLES OF PREPARATION OF WRITTEN MATERIALS	2	122
STEFANOVA, A. , TRAINING AND ASSESSMENT IN EDUCATIONAL PROCESS	2	130
STEFANOV, ST. , GRAPHIC INFORMATION IN TECHNOLOGY TRAINING	2	134
FRENSKI, E. , SIMULATING DIGITAL FILTERS WITH Qucs/QucsStudio	2	137
NEW BOOKS	2	143

Списание “Икономика и управление” е онлайн издание на Стопанския факултет при ЮЗУ “Неофит Рилски” – Благоевград. То е с периодичност 2 броя годишно.

ИЗИСКВАНИЯ КЪМ АВТОРИТЕ

1. Публикациите да бъдат в обем до 10 страници, включително резюме, илюстративен материал, таблици, фигури и използвана литература.
2. Да се приложат, в превод на английски език заглавието, името/имената на авторите, абстракта и ключовите думи.
3. Фигурите, графиките и таблиците да се представят и като отделни файлове.
4. Списъкът на литературата да съдържа само цитираните в текста източници. В текста да се посочват в скоби името на автора и годината на издаване на цитирания труд, които в литературата да се подреждат по азбучен ред.
5. Да се следва следната примерна структура на статиите: автор (на български и английски език); точно наименование на организацията, в която работи, адрес и телефон; заглавие на български и английски език; абстракт и ключови думи на български и английски език; увод; материал и методи, използвани при разработката; резултати и обсъждане; изводи; литература.
6. Публикациите да се представят на електронен носител, във формат А 4, шрифт Arial, размер 10 pt, разстояние между редовете 1,5. Да не се прави сричкопренасяне.
7. Качеството на предоставените за публикуване материали е отговорност на авторите.

ИКОНОМИКА И УПРАВЛЕНИЕ
научно списание

изд. Стопански факултет
при ЮЗУ “Неофит Рилски” - Благоевград

ISSN: 2367-7600

Техническо оформление: Лъчезар Гогов

ISSN: 2367-7600

